

Gunst Péter

A népi mozgalom gazdasági-társadalmi gyökerei

Ha azokat a körülményeket kívánjuk elemezni, amelyek a népi írók mozgalmának, a falukutató mozgalomnak a színrelépéséhez vezettek, némileg messzebbre kell visszamennünk a történelemben, legalább a kiegyezés körüli évekig, hiszen a kiváltó okok közül nem egynek a gyökerei idáig nyúlnak vissza. S persze nem csupán az időbeli kereteket kell tágasra nyitni, hanem a térbeli viszonyok és összefüggések közül is – legalább röviden – szemügyre kell venni azokat, amelyeknek szerepük volt mindebben, akár közvetlen összefüggésekről van szó, akár távolabbiakról, amelyek látszólag talán nincsenek is kapcsolatban a problémával.

Elsőként arra utalunk, hogy a 19. század hetvenes éveire egész Európában válságba került a gabonatermelés. Ennek oka az volt, hogy az észak-amerikai kontinensen a vasútvonalak kiépítésével, valamint az 1870-es évektől a gőzhajóknak a tengeri szállításban való túlsúlyra jutásával hirtelen hatalmas tömegű gabona piacra vitele vált lehetővé Európában. Az amerikai gabonatermelést ekkor még nem terhelte az Európában meglehetősen magas földjáraadék, hiszen aki farmerkereskedésre adta a fejét, szinte ingyen jutott földhöz. Ez ugyan a préri volt, de a vasútvonalak megjelenése piacképesé tette a gabonatermelést, tehát mind nagyobb mértékben törték fel a legelőket, s alakítottak ki külterjes szántóföldi gazdálkodást. A gabonatermelés a lehető legkevesebb emberi munkával és egyéb ráfordítással történt, az észak-amerikai kontinensen ugyanis tartós munkaerőhiány volt. A szántáson, boronáláson, vetésen, kívül csupán az aratási munkákkal törődtek. Nem véletlen, hogy az első aratógépek, majd a kombájnok is Észak-Amerikában jelentek meg. A veszteség a gépi aratásnál érdektelen volt, ennél fontosabb, hogy a lehető legrövidebb idő alatt piacra lehetett vinni a gabonát. Az extenzív termelés következtében a termésátlagok az Egyesült Államokban és Kanadában igen alacsonyok voltak, hektáronként 7-8 mázsa, de a farmereknek nem ez számított, hanem az, hogy ehhez minimális ráfordítás kellett.

Az amerikai gabonaövezetekből Európába szállított gabona árát egyre kevesebb szállítási költség terhelte. A szénárak a 19. század második felében folyamatosan csökkentek, így süllyedtek a vasúti és a tengeri szállítás költségei is. Nem csoda tehát, hogy a mind nagyobb tömegben s egyre alacsonyabb áron Európába érkező amerikai gabona árválságot idézett elő a világpiacon (vagyis Európában). Igaz ugyan, hogy a gabonát továbbra is el lehetett adni, a kereslet iránta gyorsan nőtt, hiszen az iparosodás és a vele járó városiasodás következtében folyamatosan bővültek a piacok, de az eladás egyre alacsonyabb áron történt. Az árcsökkenés az 1870-es évekre a gabonaárakat a világpiacon már az európai önköltség szintje alá nyomta le. Ez egyaránt vonatkozott a magas munkabérekkel dolgozó nyugat-európai, vagy az olcsó

munkabérrel működtetett kelet-európai mezőgazdaságra.¹ (A helyzet azóta sem változott, Európában a gabonatermelés állami beavatkozás nélkül ma is válsághelyzetben lenne.)

Az egyes európai államok gazdasági fejlettségüknek megfelelően reagáltak minderre: Nagy-Britanniában már 1844-ben eltörölték a gabonavámokat, a brit mezőgazdaság a minimumra csökkentette a gabonatermelést, a szántóföldek nagy részét visszaalakították legelőkké, s inkább az állattenyésztést fejlesztették, hiszen a tej, a tejtermékek és a hús ára fokozatosan emelkedett. Emellett az olcsó tengerentúli takarmánygabona nagymértékben csökkentette az állattenyésztés önköltségét. Európa iparosodott része azonban nem követhette az angol példát, hiszen a brit körülményekkel ellentétben Franciaországban vagy Németországban a parasztság a társadalomnak viszonylag nagy részét, 35-45 %-át alkotta. Ezt a tömeget válságba sodorni veszélyes lett volna, a parasztok ugyanis választójoggal rendelkeztek. Ezért a nyugat-európai országok védővámokat vezettek be az amerikai gabona ellen, s így biztosították a mezőgazdasági termelők életszínvonalát. A gabonát exportáló európai országok ezt nem tehették meg, ellenkezőleg, ők lettek a helyzet igazi vesztesei. A gabonavámok ezen országok kivételét is sújtották, olykor erősebben, mint a tengerentúli gabonát. Továbbá, főleg Oroszországban és Romániában, a földjáradék magas volt. Kelet-Európa agrárállamai tehát súlyos válsággal küszködtek, amelynek következményei voltak a paraszti megmozdulások: Oroszországban a cári birodalom egész európai területére kiterjedő 1905-1906. évi parasztfelkelés-sorozat, Romániában az 1888. és 1907. évi parasztfelkelések. Ezeket, komoly véráldozatok árán, mindenütt a hadsereg verte le. A gabonaválság Dél-Európában is súlyos helyzetet idézett elő. Az észak- és közép-olaszországi paraszti megmozdulások, amelyek a magas állami adók miatt robbantak ki, valamint a dél-italiai és a spanyolországi agrármozgalmak, s a nyomukban járó anarchista cselekmények tetemes része is ebből a helyzetből fakadt. A válságtünetek Magyarországon is jelentkeztek. Az alacsony gabonaárak arra készítették a nagybirtokosokat, hogy 1870-1890 között fokozatosan csökkentsék az aratórészt. Az ezzel kapcsolatos elégedetlenséget növelte, hogy az 1848-ban föld nélkül felszabadult paraszti rétegek jó részének munkát adó infrastrukturális beruházások (vasútépítés, folyószabályozás, útépítés stb.) 1890-re lényegében befejeződtek, s így komoly földmunkás (kubikos) tömegek áramlottak vissza a mezőgazdaságba, s jelentkeztek a munkaerőpiacon, lenyomva ezzel a béreket. Az eredmény ismert: az agrárszocialista mozgalmak Magyarországon 1890-1907 között a bérmunkát vállaló agrárproletárok nagy részére kiterjedtek.²

Magyarország a kelet-európai gabonaexportáló országoknál kedvezőbb helyzetben volt, hiszen azután, hogy 1850-ben eltörölték a Monarchián belüli vámokat, az egész birodalmi piac a rendelkezésére állt. A közös vámterület tehát éppen a magyar mezőgazdaság, elsősorban a gabonatermelő nagybirtok érdekeit védelmezte. A századfordulóra kiéleződött az „agrármerkantil” ellentét, az extenzíven termelő alföldi nagybirtokok válaszául elé kerültek: vagy felemelik a gabonavámokat, vagy felparcellázzák magukat. A gabonavámok felemelésére végül 1906-ban került sor, ezzel a magyar gabona

egyeduralkodóvá vált a Monarchián belül. A magyar gabonakivitelt az elvesztett európai piacokért kárpótolta a gyorsan iparosodó Ausztria és Csehország, ezek a századfordulóra gyakorlatilag a teljes magyar kivitelt felszívták. A magas vámok tehát védték az extenzíven termelő magyar nagybirtokokat (a parasztnak a vámvédelemre kevésbé volt szükségük, ők a gabonát könnyebben konvertálták állati termékekké), de egyúttal a magyar mezőgazdaságot elzárták a világpiacon a versenytől, s így elkényelmesítették. A magas vámok védelmének következményei majd akkor mutatkoztak meg, amikor a magyar gabona ismét a világpiacon a verseny részese lett.³

A helyzetet tovább rontott az első világháború, amely óriási igényeket támasztott élelmiszerek, valamint mezőgazdasági eredetű nyersanyagok (pl. bőr) iránt. A következmény: az Egyesült Államok, Kanada, Argentína, Dél-Afrika, Ausztrália és Új-Zéland együttesen legalább 13 millió hektárral növelték szántóföldjeiket. Gyorsan nőtt az állatállomány, s nagymértékben a konzervipar. S végül, de nem utolsó sorban, egész hűtőhajó-flotta épült ki, pl. Argentínában, ahonnan fagyasztott hússal árasztották el a nyugat-európai piacokat. (Csak jellemzésül: Argentínában a 19. század végén a nagybirtokosoknak többnyire fogalmuk sem volt arról, hogy hatalmas legelőiken hány szarvasmarha legel, csak a vágóhidakra hajtott állatokat számolták meg. A marháknak csak a bőre került piacra, a hús nagy részét gyakorlatilag kidobták, azt többnyire ingyen lehetett elvinni a vágóhidak környékéről. A tengerparti városok lakosságának átlagos húsfogyasztása ezekben a városokban elérte a fejenkénti napi 2 kg-ot.)⁴

Ez a hatalmas termelési potenciál a háború befejezése után is tovább működött. Amíg a mezőgazdaságilag is leromlott hadviselő országok mezőgazdasági termelése alatta maradt a háború előtti szintnek, továbbra is akadt piac a termékek számára. 1922-1923-ra azonban az agrártermelés mindenhol elérte az 1913. évi átlagot, ettől az időponttól a megnövekedett tengerentúli gabona- és hústermelés hatalmas súllyal nehezedett a világpiacon. Évente rendszeresen több millió, olykor több tízmillió tonna gabona maradt raktáron az 1920-as években csak az Egyesült Államokban és Kanadában, nem csoda, hogy mindennek az eredménye a mezőgazdasági árak reálértékének csökkentése lett.⁵ Az értékvesztés a világpiacon minimálisan 10 %-ot tett ki, de olykor elérte a 35 %-ot is. S ez az árcsökkenés már nemcsak a gabonát érintette, hanem a húsarakat is. A friss hús ára ugyan tartotta magát, de a konzerv- és fagyasztott húsarak csökkentek. Vagyis most már az egész európai agrártermelés tartós, máig tartó válságba került.⁶

Ezek a folyamatok a magyar mezőgazdaságban is éreztették hatásukat. A Monarchia felbomlásával a magyar mezőgazdaság elvesztette a korábbi vámvédelmet, s kikerült a világpiacon. Ez önmagában is megrendítette volna az agráriumot, hiszen a világpiacon az árak csökkentésén túl el kellett viselnie azt a veszteséget is, ami abból adódott, hogy a Monarchia piacain a magyar gabona korábban a világpiacon árnál magasabb árszinten kelt el. A helyzetet súlyosbította, hogy a Monarchia utódállamainak mind-egyikében elszabadultak a háború előtt is meglévő nacionalista gazdaságpolitikai elképzelések, tetézve az önállóságra törekvés igényével, amit a háború tapasztalatai váltottak ki. Magyarország úgy érezte, hogy eddig hátrányos helyzetben lévő iparága-

it most korlátok nélkül fejlesztheti, Ausztria és Csehszlovákia pedig arra törekedett, hogy növelje saját mezőgazdasági termelését. Ez a "mindenki harca mindenki ellen" a vámpolitikában végletesen beszűkítette a magyar agrárkivitel piacait. S az sem volt közömbös, hogy míg a háború előtt feldolgozott, vagy félig feldolgozott állapotban exportálhatott Magyarország a Monarchia más területeire, most elsősorban nyers termékek kivitelére nyílt lehetőség (azaz liszt helyett gabonát lehetett exportálni). Így mély válságba kerültek azok az élelmiszeripari ágazatok (malomipar, cukoripar, húsipar, konzervgyártás), amelyek korábban a magyar iparfejlődés húzóágazatai voltak, s biztosították az ország számára a tőkefelhalmozás lehetőségét.⁷

A magyarországi mezőgazdasági termelés mély válsága, a mezőgazdaságnak a korábbi évtizedekkel összehasonlítva alacsony jövedelmezősége akkor, amikor a megmaradt országterület a történelmi Magyarországhoz képest nagyobb termékfőlősleggel rendelkezett, elkerülhetetlenül a mezőgazdasági népesség életszínvonalának csökkenésével, a nyílt és lappangó mezőgazdasági munkanélküliség növekedésével járt. Különösen az agrárproletár és törpebirtokos paraszti rétegek életszínvonala sínylette meg ezt a válságot. A mezőgazdaságban az első világháború előtti évi 200 munkanapról az 1920-as évek végére 180 munkanapra csökkent az agrárproletár rétegek, elsősorban a napszámosok és idénymunkások (summások) foglalkoztatása. Az 1930-as évek első felében tovább csökkent 150 munkanapra, s csupán 1939-1940-ben érte el ismét a 180 munkanapot. Némileg csökkent a gazdasági cselédek alkalmazása, elsősorban a paraszti gazdaságokban, de a rosszabbul kezelt, külterjesen gazdálkodó nagybirtokokon is.⁸ Az első világháború utáni években általában visszaesett a pénzbeni fizetés aránya a béreken belül, s nőtt a természetbeni fizetésé, s ezzel párhuzamosan csökkent a természetbeni fizetés mértéke is (ugyanazért a munkáért korábban a terményből nagyobb részt kaptak a munkások). Kisebb lett az agrárproletárok és törpebirtokos parasztsztrók önfogyasztása: több terméket kellett piacra vinniük az iparcikkekért, nagyjából stagnáló termés hozamok mellett.

A magyarországi agrárproletár és törpebirtokos rétegek reáljövedelme tehát kimutathatóan csökkent. Ugyanakkor a két világháború közötti évtizedekben a gazdaság nem agrár szektorainak a növekedése is lelassult. Két évtized alatt némileg visszaesett ugyan a mezőgazdasági népesség aránya az össznépeességben belül, de a gazdaság nem agrár szektorainak a növekedése korántsem tudott lépést tartani a mezőgazdaságban feleslegessé váló munkaerő szaporodásával, abszolút számban nőtt ugyanis a mezőgazdaságban dolgozók száma. A munkaerőfelesleg tehát a mezőgazdaságban rekedt. A hatalmas munkaerő-túlkínálat magától értetődően hozzájárult a mezőgazdasági munkabérek csökkenéséhez.

A belső válság hatásait hirtelen, s igen erőteljesen megnövelte a gazdasági világválság. Általában 1929-1933 közötti válságról szoktunk beszélni, pedig a mezőgazdaságban ennél jóval hosszabb periódusról volt szó. A mezőgazdasági árak látványos esése a világpiacon már 1928-ban krízishelyzetet idézett elő, Magyarországon is, s az agrárium ebből csak igen lassan lábalt ki. A világválság hatásai a magyar mezőgazdaságban gyakorlatilag 1937-ig érzékelhetőek voltak.⁹

A trianoni békeszerződés következményei tovább fokozták a krízis hatását. Az új országterület ugyanis a Kárpát-medence azon központi részét foglalta magába, ahol a nagybirtok és az azt természetesen kiegészítő agrárproletariátus a legnagyobb arányban volt jelen, s ahol egyúttal a paraszti társadalmon belül a legvékonyabb volt a valóban családi gazdasággal rendelkező parasztnak rétege. A történelmi Magyarországon sohasem volt olyan nagy a nagybirtokok, s főleg nem a nagybirtokok szántóterületből elfoglalt aránya, mint a mai Magyarország területén. A birtokos parasztság is nagyobb súlyt képviselt az egész parasztságon belül, mint a trianoni országterületen. Annak következtében, hogy a trianoni határok közé szorított országterület önálló életre kelt, előállt az a rendkívüli helyzet, hogy az agrártársadalmon belül hihetetlenül nagy, 70 %-os lett a nincstelen agrárproletárok és a törpebirtokos parasztnak aránya. Azokról a bérmunkás rétegekről van szó, amelyek egészben vagy részben másoknál végzett munkából tartották fenn magukat. Ezek együtt a korabeli Magyarország népességének mintegy 35 %-át tették ki! Ezt a hatalmas népességet nevezték – újságírói megfogalmazás alapján – a „hárommillió koldus”-nak.¹⁰

Az elnevezés természetesen túlzó, de alapjában véve a valós körülményeket fogalmazza meg. Valóban koldusnak ebből a mintegy 3 millió emberből csak azokat a családokat tekinthetjük, amelyeknél 4 vagy több gyerek volt, s ennek következtében rendszerint csak egy kereső tartotta el az egész családot, s csak addig, amíg ez a helyzet fennállt. Mintegy 40-60 ezerre volt az ilyen családok száma, a valóságban teljesen nincstelenek tehát 300-320 ezer főre tehetők. Ezek voltak az ipari „koldusok”, akiknek alig volt valami pénzük, s sokszor a napi betevő falatra sem jutott számukra, vagy ha jutott is, az sem volt több valamilyen levesnél, s kenyérnél vagy kásánál. Sokszor fűteni sem tudtak télen. Hogy e tömeg körében nem került sor társadalmi robbanásra, arra több magyarázat is van. 1919 után vidéken sokáig fennmaradt a statárium a fegyverrejtegetésre, általában megnőtt a csendőrség szerepe. Csak jelzéseként: a trianoni Magyarországon majdnem akkora volt a csendőrség létszáma, mint 1914-ben az egész akkori Magyarországon. Másrészt nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a „koldusok” rétege nem volt állandó. A fiatal nincstelen pár mindkét tagja dolgozott, amíg a gyerekek meg nem születtek. Mintegy 10-15 évig tartott a koldus-állapot, az első gyerek munkába állása után viszont a család lassanként kikerült a teljesen nincstelenek soraiból.¹¹

A „hárommillió koldus” többi része, a gazdasági cselédek, summások, napszámosok, az 5 kat. holdnál kevesebb földdel rendelkező parasztnak életkörülményei valamivel jobbak voltak. A gazdasági cselédek a természetben fizetett bérből és az ahhoz párosuló földdarabból legalább élelmezni tudták magukat, s lakás és téli tüzelő is rendelkezésükre állt. A summások, napszámosok helyzete sokkal sanyarúbb, ők sokszor nélkülöztek, de valahogyan fenntartották magukat, főleg ha volt egy darabka földjük s kis házuk. Akik ugyanis rendelkeztek lakással és valami konyhakerttel, a napi élelmisszerszükségletüknek legalább egy részét megtermelhették. Ezért volt óriási jelentősége bármilyen kicsiny földdarabnak. Ezt a helyzetet ismerve mondhatjuk a Nagyatádi Szabó István nevéhez fűződő földreformot a rendszer szempontjából sikeresnek. Egy

200-400 négyszögölnyi telek már létalapot teremtett az agrárproletár családok számára. A törvény a földhöz jutást összekötötte a „jó” magatartással, nem tette kötelezővé a juttatást, csupán adhatónak minősítette a földet. Ez olyan fegyver volt a falusi hatóságok kezében, amellyel a rendszerhez kötötték, vagy legalább politikailag semlegesítették ezeket a rétegeket.¹²

Illyés Gyula egy helyütt leírja, hogy ő akkor döbbsent rá a magyar falu tragikus helyzetére, amikor évek után hazalátogatva látta, hogy abból a pénzből, amit ő egy alkalommal kiad a kávéházban, egy szegényparaszti család egy hétig él. Talán nem is volt igazán tudatában, milyen lényeges megállapítást tett. A korabeli Magyarországon gyakorlatilag a népesség 30-35 %-a kimaradt a nemzeti piacból. Ezek a családok pénzt csupán néhány olyan cikkre adtak ki, amelyhez másként nem juthattak: sóra, petróleumra, dohányra, gyufára, ritkán újságra. Minden mást maguk állítottak elő: ennivalójukat maguk termelték, vagy munkabéreként kapták, többnyire használt, másoktól átvett ruhabelit és lábbelit hordtak, ezekhez munkabéreként jutottak. Ez a hatalmas tömeg egyébként teljesen a piacon kívül élt, ha valamit áruba bocsátott, abból az adókat, törlesztéseket fedezte. Könnyen átlátható, hogy ez mit jelentett az ipar egyes ágazatainak fejlődése szempontjából. Elsősorban természetesen a könnyűipar ágazatait érintette hátrányosan, az iparnak azt a szektorát, amelynek leginkább lett volna módja a tőkefelhalmozásra. A magyar cipőipar termékeinek nagy részét exportra termelték, itthon egy-egy főre évi egy pár sem jutott (a hárommillió agrárproletár esetében legfeljebb 2-3 évenként egy-egy pár). A textilipar helyzete nagyjából hasonló volt, termékeinek túlnyomó része a Közel-Keleten talált vevőre. A cukoripar termelésének több, mint 60 %-át exportálta (egyébként a hazainál 40 %-kal alacsonyabb áron), miközben a szegényparaszti és agrárproletár rétegek fogyasztása alig haladta meg az évi másfél kg/főt.¹³ A magyarországi belső piac számára e családoknak a minimális mértékű bevonása a nemzeti piacba óriási lendületet adhatott volna. Ez lett volna az egyetlen járható út a társadalmi felemelkedéshez. A földreform önmagában hosszú távon aligha oldott meg bármit is, a kiosztott föld egy generáció után szétporladt az örökösödési viszonyok következtében, s amúgy sem állt rendelkezésre elegendő föld ahhoz, hogy minden rászoruló család egy normál családi üzem számára elegendő földet kaphasson. Csak a gazdaság nem agrár szektorainak gyors ütemű fejlődése, s ennek révén a népesség szerkezetének átrendeződése javíthatott volna a helyzeten, amint az Nyugat-Európában történt.

A falukutatás Magyarországon nem a harmincas években jelentkezett először, hiszen a polgári radikálisok közül többen már az első világháború előtt megjelentettek tényfeltáró írásokat egyebek között a *Huszadik Század* hasábjain. Ez a korai szociográfiai vonulat az 1919-ben hatalomra került ellenforradalmi rendszerben jó időre elhalt. A népi mozgalmat a világgazdasági válság, s benne a magyar mezőgazdaság rendkívüli mélypontja hozta felszínre az 1930-as években. A népi írók és a falukutató mozgalom a gazdasági és társadalmi kérdések feszegetésével feltárta és bemutatta a korabeli falu helyzetét, s ezzel megtette a változások eléréséhez szükséges első fontos lépést.¹⁴

Jegyzetek

(Endnotes)

- ¹ Vörös Antal: *A magyar mezőgazdaság a kapitalista átalakulás útján (1849-1890)*, in: *A magyar mezőgazdaság a XIX-XX. században (1849-1949)*, Akadémiai Kiadó, 1976, 37. o. (Agrártörténeti Tanulmányok 4.) és L. Gaál – P. Gunst: *Animal Husbandry in Hungary in the 19th-20th Centuries*, Akadémiai Kiadó, 1977, 27-37. o. Lásd még: *Árstatisztika 1867-1911. Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat, 44. 14*-15**, valamint: *A magyar mezőgazdaság árhelyzete az utolsó évszázadban (1867-1963)*. Statisztikai Időszaki Közlemények 73. Budapest, 1965.
- ² Gunst Péter: *A kelet-európai agrárfejlődés válaszüton a XIX. század végén = Történelmi Szemle*, 1989. 1. szám, 1-44.o.
- ³ Gunst Péter: *A mezőgazdasági termelés története Magyarországon (1920-1938)*, Akadémiai Kiadó, 1970, 68-79.o.
- ⁴ Ua. 10-11.o.
- ⁵ 1925-ben 38,5, 1927-ben 51,4, 1929-ben pedig már 122,5 millió mázsa gabonafelesleg halmozódott fel eladhatatlanul az Egyesült Államok, Kanada, Argentína és Ausztrália raktáraiban. Vö. *Az 1929-1933. évi világgazdasági válság hatása Magyarországon*, szerk.: Incze Miklós, Akadémiai Kiadó, 1955, továbbá: Szuhay Miklós: *Az állami beavatkozás és a magyar mezőgazdaság az 1930-as években*, Akadémiai Kiadó, 1962.
- ⁶ Gunst: *A mezőgazdasági termelés... i.m. 74.o.*
- ⁷ Ua. 94-95. és 98.o.
- ⁸ Gunst Péter: *A paraszti társadalom Magyarországon a két világháború között*, MTA Történettudományi Intézete, 1987, 61-63.o.; uő: *A magyar agrártársadalom 1919-1945 között*, in: *A magyar agrártársadalom a jobbágyfelszabadítástól napjainkig*, szerk.: Gunst Péter, Napvilág Kiadó, 1998, 261-263.o.
- ⁹ Vö. Gunst: *A mezőgazdasági termelés... i.m. 68-79.o.*
- ¹⁰ Ua. 53-57. o., valamint Gunst Péter: *A magyar agrártársadalom ...*, i.m. 262.o.
- ¹¹ Gunst: *A paraszti társadalom ... i.m. 83-88.o.*
- ¹² Ua. 29-32.
- ¹³ Gunst: *A mezőgazdasági termelés... i.m. 66.o.*
- ¹⁴ *A népi írók és a falukutatás történetéhez lásd: Borbándi Gyula: A magyar népi mozgalom*, Püski Kiadó, 1989 2; Kállai Gyula: *Népiség, demokrácia, szocializmus, Társadalmi Könyvtár*, 1943; Nagy Sz. Péter (szerk.): *A népi-urbánus vita dokumentumai 1932-1947*, Rakéta Könyvkiadó, 1990; Némedi Dénes: *A népi szociográfia 1930-1938*, Gondolat Könyvkiadó, 1985; Salamon Konrád: *A harmadik út kísérlete*, Eötvös Kiadó, 1989; Újszászy Kálmán: *A falu. Útmutatás a falu tanulmányozásához*, Sárospatak, 1936.

Földy Krisztina Lilla

Felső-magyarországi tradíció.

A sárospataki tanítóképző épülete mesélni kezd

Kilencven évvel ezelőtt, 1914 őszén nagyszabású ünnepség keretében készültek átadni a sárospataki tanítóképző új épületét. Hodossy Béla, a képző akkori igazgatója 1914 tavaszán tiszteletteljes levélben hívta Jankovich Béla vallás- és közoktatásügyi minisztert az eseményre. Bár a tanítás az új épületben már 1913 szeptembere óta folyt, az átadással megvárták az udvar- és kertrendezési munkák befejezését. A tanári kar méltón akarta köszönteni két évtizedig húzódó épületbővítési törekvése eredményét, – az igazgató büszke szavaival – „*az ország legszebb, építési szempontból legművészebb tanítóképző intézetét*”¹. Az országra szóló avatás azonban elmaradt. 1914 nyarán Szarajevóban meggyilkolták Ferenc Ferdinánd trónörökösét, és a nemzeti gyász közben kitört az első világháború. A tanítóképző épületét katonai célból többször kiürítették, de igénybe nem vették, így a háború keserű körülményei között, rövidített iskolaévben, folyamatosan taníthattak benne. A „díszes palota” ünneplésére azonban már senki sem gondolt. Az épület hangos éljenzés helyett szorgalmas szótlanság mellett vette át feladatát.

A helyiek büszkesége és az országos értékelés hiánya az utóbbi kilencven évben nem sokat változott, és sajátos, paradox léggörít vont a „palota” köré. A sárospataki idegenvezető megállítja ugyan az idelátogató turistákat a képző előtt, de az épület történetéről, tervezőjéről és művészettörténeti helyéről nem sokat tud mesélni, hiszen – szemben Patak többi nevezetességével – erről nem olvashat bőven az építészettörténeti szakirodalomban. A tanítóképző ismerős ismeretlen. Tanulmányomban részben éppen az ismeretlenségéből fakadó idegenségéhez szeretnék közelebb férkőzni, hogy rátaláljak azokra a gyökerekre, amelyek miatt az épület mégis otthon van Sárospatakon.

A tanítóképzés Patakon 1857-ben indult meg a Református Főiskola keretén belül, önálló ágazatként, az akadémia és a gimnázium mellett. Az 1868-as Eötvös-féle népiskolai törvényből fakadó pénzügyi kötelezettségeket a református egyház nem tudta vállalni, így a képzőt 1869-ben átadta az államnak. A kormányzat tehát mentesült az új intézményalapítás terhei alól: átvette az egyháztól azt az 1840-es években kaszárnyának szánt, de évtizedekig lakatlanul álló épületet, amelyet a főiskola a tanítóképző céljára már felújított. A kétemeletes, középsőfolyosós épület hamarosan szűknek bizonyult, s kérvényezések eredményeképp a minisztérium 1896-ra betervezte az új épület költségeit. Az építkezés megkezdésére azonban a millennium évében mégsem került sor. A tanári kar ismétlődő kérésére a minisztérium csak 1909-ben írt ki nyilvános tervpályázatot a tanítóképzés funkcióját szem előtt tartó épület építésére. A pályázatra hét terv érkezett, az első díjat és vele a képző építésének jogát Lechner Jenő és Warga László „Traditio” jeligéjű pályaműve kapta.

A sárospataki tanítóképző terve tehát a huszadik század első évtizedében született. Ez az időszak nem képviselt egységes stíluskorszakot. Az építészet területén egymás mellett, egymást áthatva voltak jelen a romantika utolsó megnyilvánulásai, a historizmus sokféle ízlésváltozata, a neobarokk és a kialakulóban lévő neoklasszicizmus, a külföldi példákat követő modern áramlatok (Jugendstil, szecesszió, art nouveau), a funkcionalista építészetet követő konstruktív törekvések és azok a kísérletek, amelyek különböző előzményekre támaszkodva a független magyar nemzeti stílus megteremtését szolgálták. A sárospataki iskola építészettörténeti helyét keresve célszerű röviden áttekinteni azokat a folyamatokat, amelyekben viszonyítási pontokat találunk a tanítóképző épületét létrehozó eszmei és esztétikai tartalmakhoz.

A tervezők 1902-ben Hauszmann Alajos, Steindl Imre és Czigler Győző tanítványaként szereztek oklevelet a budapesti József Műegyetemen (ma: Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem). Kismarty Lechner Jenő² tanulmányai végeztével Hauszmann irodájában helyezkedett el, részt vett a budai királyi palota építési munkálataiban is. Az ezredfordulás ünnepeivel párhuzamosan az új főváros kezdeti városrendezési elképzeléseihez (Sugárút, Nagykörút) képest is megsokszorozódtak az építészek feladatai. A látványos fellendülést demonstráló építkezéseket (Parlament, Kúria, Millenniumi Emlékcsoport, budai királyi palota) dinamikusabb, monumentálisabb formák jellemzik, mint a kora eklektika olasz reneszánsz elveire épülő fegyelmezettebb épületeit (Magyar Tudományos Akadémia, Operaház, az Andrássy út bérházai). Az ezredforduló építészei szívesebben nyúltak vissza a barokk és gótikus architektúrához. A historizmus nagymesterei a múlt építészeti kelléktárából válogatták a történelmi stílusok kifejezőmódjait (eklektika), hogy a lehető legtalálóbbat használják fel ezeket megsokasodott feladataik időálló megoldására. Múltba tekintő szemléletük természetes következménye a régi korok értékeinek megbecsülése, a műemlékvédelem intézményesülése. Kismarty Lechner Jenő történeti érdeklődése is ide vezethető vissza, erős hatással volt rá mesterei ekkor már konzervatívnak minősülő historizmusa.

Pályakezdését nagybátyja, Lechner Ödön markánsan új törekvései is befolyásolták. Lechner Ödönt egyéni formavilágának kialakításához rendíthetetlen ragaszkodás vezette: „*Mint távoli ideál mindig egy magyar nemzeti stílus kialakítása lebegett előttem.*”³ Lechner eszméje a romantika hagyományához kapcsolható, ekkor vetődött fel először az építészetben a nemzeti stílus megteremtésének igénye. Széchenyi István mutatott rá a problémára, a kérdéssel foglalkozott Ybl Miklós, Hild József, Pollack Mihály. Feszli Frigyes a romantikus stílus keretei között kísérletet is tett a magyar formanyelv kialakítására. Feszlinek még nem álltak rendelkezésére népművészeti gyűjtemények, a Vigadó épületén a keleties formák mellett a huszárvisélet vitézkötéses motívumai, bajszos fejek, a magyar történelem híres alakjai és eseményei, a magyar fauna és etnikum jellegzetes jegyei testesítik meg a magyar karaktert. Lechner Ödön, bár Feszli törekvéseinek folytatója, radikális újtó, aki az új nemzeti stílust az általános építészeti forradalom természetes velejárójának tekintette. Az volt a célja, hogy a huszadik századra olyannyira megváltozott technikai és életkörülmények kívánta, új anyagokat felhasználó, új szerkesztési módszerekkel operáló építészeti formanyelv Magyarországon magyar legyen. Egyik oldalon az európai kortárs

Zempléni Múzsza

építészetéhez kötődött, a másikon pedig a magyar népművészet formakincsének a magyar kultúra meghatározó sajátosságait hordozó elemeihez. A 19. század utolsó évtizede már ismerte a néprajzi gyűjtéseket, tanulmányokat, ezek megerősítették Lechner elképzelését, hogy a magyar nemzeti stílust őrzi a magyar nép, ezt kell a művelt városiaknak újratanulniuk. Egyéni formanyelvére nem a népi építészettől kölcsönzött formák jellemzőek, inkább stilizáltan idézik a népművészeti díszítőmotívumokat kerámiaburkolásos, gazdag ornamentikájú, függőlegesen, nagyméretű nyílásokkal tagolt, szabad pártázattal lezárt ismert épületei (Iparművészeti Múzeum, Földtani Intézet, Postatakarékpénztár).

Lechner Ödön törekvése a századforduló és a huszadik század első évtizedeinek abszolút viszonyítási pontja, kortársai és az utána jövők hozzá képest határozták meg magukat, a magyar nemzeti stílus kialakítása pedig számos építész programjának alapja lett. Hatása tehát többirányú, lelkes tanítványainak köre elsősorban motívumából merített. Örökségét igazán azok az építészek gyümölcsöztették, akik nem csupán a mesterhez hasonló alkotásokat hoztak létre, hanem továbbléptek saját felfogásuk irányába. Ilyen például Lajta Béla, aki a népi elemek felhasználását architektúrájában csak egy tényezőnek tekintette, s emellett figyelembe vett más korszerű építészeti megoldásokat, és ezzel a funkcióra koncentráló modern építészet első hazai képviselője lett. Vagy Medgyaszay István, aki vasbeton szerkezetek alakítását ötvözte népi motívumokkal.

A „Fiatlok” (1906 és 1908 között végzett építészek csoportja, tagjai pl. Kós Károly, Zrumeczky Dezső, Györgyi Dénes, Jánszky Béla) a magyar stílust más forrásokra támaszkodva képzelték el, mert hatott rájuk az az általános európai stílusáramlat, amely Angliából indult ki, Magyarországra a német Jugendstil közvetítésével érkezett, és a középkori építészettel való közvetlen kapcsolatot akarta megteremteni. Schulek Frigyes tanítványai a román építészettel a magyar népi műemlékekben leginkább megőrzött formavilág forrásának tartották, a középkoron át a népi építészettel felé fordultak, stílusukat a valódi paraszti építészeti hagyomány, elsősorban Székelyföld és Kalotaszeg emlékeinek világa hatja át.

Lechner Jenő, a sárospataki tanítóképző tervének megalkotója kezdeti stíluspróbatárgatásai után, mikor egyaránt tevezett szecessziós és eklektikus épületet, 1908-ban a Modern és nemzeti építészet című előadásában fogalmazta meg először önálló programját. Elhelyezte azt a fent röviden bemutatott irányzatok koordinárendszerében, és éppúgy elhatárolta az eklektikától, mint Lechner Ödön egyéni stílusától vagy a falut járó Fiatlok törekvésétől. A Magyar Mérnök- és Építész Egyletben tartott előadás élénk vitát váltott ki, és azóta is heves kritikák tárgya. Többen úgy vélték, hogy Lechner Jenő Hauszmann Alajos szócsöve a historizmus mellett a modern irányzatok ellenében. Valóban többször hivatkozik egykori tanárára, hogy álláspontját az ő tekintélyével támassza alá, ugyanakkor magát a modern törekvések elkötelezettjének tartja, akinek legfőbb célja a magyar nemzeti stílus szolgálata. Ezt azonban nem nagybátyja eszközeivel véli megalkothatónak, Lechner Ödön és követőinek stílusában a keleti formákat a magyartól idegennek tartja. Azokkal sem tud azonosulni, akik a népművészet motívumaiban, a népi építészet formáiban találják meg a sajátosan magyar építészeti stílust. Véleménye szerint *„nem művészetért fordulunk a paraszthoz, hanem*

érzéseikért.”⁴ A Lechner Ödönt követők építészei elleni támadást magyarázzák Hauszmann nézetei, aki szerint sem a bécsi szecesszió, sem a Kelet színdús és fantasztikus építésze nem visz közelebb a magyar stílushoz. Lechner Ödön formavilága megosztotta a kortársakat, éles vitákat váltott ki, s az építész sohasem kapott katedrát a Műegyetemen. Lechner Jenő igazából azonban a tanítványok másodkézből való stílusától idegenkedett. Nem tudott azonosulni a népművészet iránti rajongással sem, nem állt be a „fatornyos” formákat kedvelő Fiatalok közé.

Lechner Jenőt kortársainak haladó nézetei csak felületesen érintették, ő a polgári kultúrához, a történelemhez és a műemlékekhez vonzódott. Programbeszédét olvasva néhol megütközünk nézetein, érvelése támadó és ellentmondásoktól sem mentes. A jóakarató értelmező azonban magyarázhatja ezt a fiatal útkereső bizonytalanságát palástoló, heves meggyőződésével. Építészettörténeti szempontból önmagában már az is érdekes, hogy saját stílus kialakítására törekedett, amelyet élesen megkülönböztetett kortársai kísérleteitől. Radikálisnak tartotta ugyanis az egzotikus keleti építészet, vagy a véleménye szerint monumentális feladatokra kevésbé alkalmas fa-architektúra felé fordulást, olyan stílust keresett, amely a nyugati építészeti fejlődésbe szervesen illeszkedik, ezért kevésbé idegen, mégis sajátosan magyar karaktere van. Törekvése távolról emlékeztethet a Kós Károlyékra is ható európai mozgalomra, amely a középkori román stílus historizáló alapkonstrukcióit színezi a saját nemzeti múlt mítoszainak és történeti előképeinek anyagával. Lechner Jenő is stílustisztaságra törekedett a historizmuson belül, és egy olyan korhoz fordult, amelyben a népi, nemzeti építészet csíráit vélte felfedezni. A nagy különbség, hogy ő ezt nem a középkori román stílusra épülő népi építészetben, hanem a felső-magyarországi pártázatos reneszánszban találta meg. Ez a magyar építészettörténetnek olyan ritka helye és kora, amelynek stílusa bár európai példák nyomán alakult ki, magyarországi változatának kimutathatók egyedi jellegzetességei.

1905-ben Lechner Jenő Füredi Richárd szobrálással közösen első díjat nyert a kassai székesegyház Rákóczi-síremlék pályázatán. Terve sohasem valósult meg, mégis fontos állomása pályájának, hiszen ekkor fedezte fel a Felvidék 16-17. századi építészetét, amely saját nemzeti stílusának kialakítására indította. „*Nem minden keserűség nélkül tapasztaltam, hogy építőművészi nevelésünk alatt olyan világ csodás szépségeit s a történelmi hangulatoknak egy oly mélységes tengerét tartjuk rejtve a fiatal nemzedék előtt, melynek szelleme új életre volna képes kelteni a magyar géniusz alkotó erejét. ... Csaknem egyedül ezt a korszakot jelölhetem olyannak, mint amelyik művészetében a magyar faji jelleget karakterisztikusan kidomborította, s hosszú időn át megőrizte, azaz olyat produkált, ami ránk örökösökre az építőművészet terén nemzeti tradíciót jelent.*”⁵ Kismarty Lechner Jenő művészettörténeti kutatásokba kezdett, tanulmányutakon járt Észak-Olaszországban és Lengyelországban, eredményeit a motívum kialakulásáról és vándorlásáról több részletben publikálta.⁶ Kezdetben elfogadta azt az álláspontot, hogy Szepes és Sáros vármegyékben lengyelországi minták nyomán terjedt el a jellegzetes építészeti formavilág, és a szoros lengyel-magyar kapcsolattal kívánta legitimálni a felső-magyarországi műemlékekből sugárzó „*historiai magyar szellemet*”.⁷ Bár a motívum eredete a mai napig bizonytalan, a jelenlegi kutatások nem bizonyítják egyértelműen az érvelést, hogy korai magyar-olasz reneszánsz min-

takép adott ösztönzést az akkor Magyarországhoz tartozó Morvaországban, Lengyelországban és Sziléziában a 16. század elejére kifejlődött pártázatos reneszánsz építésnek. Elképzelhető, hogy Mátyás király palotáin, akárcsak itáliai előzményein szerepelt a pártázat motívuma, az is bizonyított, hogy a lengyel királyok a korai magyar reneszánsz építészet nagy csodálói voltak. De míg az Európa-szerte kuriózumnak számító magyar korai reneszánsz építészet elsősorban közép-olasz, toszkán mesterek közreműködésével fejlődött ki, addig a pártázatos reneszánsz kialakításában és terjesztésében Lengyelországban és Magyarországon egyaránt a késő reneszánsz észak-olasz, lombard-velencei mestereinek volt nagy szerepe. Valószínű tehát, hogy a 16. század végén Szepes és Sáros vármegyében terjedő reneszánsz pártázatos építészet már egy olyan, nem Magyarország területén kialakult fejlődési fokhoz kapcsolódott, amely Lengyelország területén formálódott, ezt követően azonban ezzel párhuzamosan és eltérő sajátosságokkal fejlődött tovább. A lengyel-olasz befolyásra enged következtetni az is, hogy a 16-17. századi magyar nyelvben a pártázatot egyaránt nevezik „olaszfoknak” és „lengyel végződésnek”.⁸ Kismarty Lechner Jenő kutatásai előrehaladtával a lengyel eredetet egyre kevésbé fogadta el, inkább a párhuzamos fejlődés híveként a lengyelországi és felső-magyarországi motívum közötti eltérésekre figyelt.

A különbségek arra mutatnak rá, hogy Sáros vármegye területén és a Szepességben helyi mesterek kezemunkája révén a pártázatos reneszánsz sajátos stílusváltozata alakult ki. Jellegzetes eleme ennek az épület felfalazása, a homlokzat attikával (az épület főpárkánya feletti mellvédszerű fal) való megemelése és ennek vízszintes lezárása kis fokos szabályos rendjéből álló pártázattal. A felvidéki pártázatok formai kiképzése három csoportba osztható. Legrégibb a félköríves vagy váltakozva elhelyezett ún. fecskéfarkos kialakítású olaszfok, erre példa a betlenfalvi Thurzó-Faigel kastély pártázata (1564-1568). (Sárospatakon pl. ezt imitálja a Béla király téren az egykori Egészségházat lezáró motívum.) A másik csoport az ún. edikulás, házikó formájú fokokból álló, ahol az egyes edikulák oldalához volutaszerű delfinek támaszkodnak (voluta: csigavonalszerű díszítőelem), ez látható a késmárki harangtoronyon (1586-1591). (A 20. századi példák közül pl. a sárospataki postahivatal tetején.) A harmadik pedig az egymásnak támaszkodó volutákból alakított és vázákkal koronázott ún. lengyel végződés, ilyen díszíti Eperjes főterének házait, köztük a híres Rákóczi-házat (1600 körül). (A pataki tanítóképző homlokzatainak lezárásakor Lechner Jenő a lengyel végződést használta.)

A szepes-sárosi pártázatos reneszánsz sajátos, helyi karakterét fokozza, hogy lengyel példákra nem jellemző motívumokat is használ. Ilyen az attika törpe vakárkádoros díszítése és a kiugró ereszpárkány konzolokkal (falból kiálló tartóelemek) való alátámasztása. Mindkettőt megtalálhatjuk többek között a 16. század második felében épült löcsei Thurzó-házon. Vakárkádor gyakran nemcsak a fő-, de az udvari homlokzatot is díszítette, Lechner Jenő tanulmányában több olyan példát bemutat, amelyen már csak ez utal az épület egykori pompájára, hiszen a pártázatot később lebontották vagy átépítették.⁹ A bodroghözi pácini kastély egykori díszje, a reneszánsz pártázat sem látható ma már, de emlékét őrzik a sgrafittoval kifestett pilléríves törpe vakárkádorsorok.

A vakárkádor íves fülkéit sgraffito-technikával készült motívumokkal díszítették. Az itáliai eredetű falfestési műfaj alkalmazói általában két, különböző színű (egy világosabb és egy sötétebb) vakolatréteget vontak a falra, a felső réteget a rajz szerint kikaparták, így tűnt elő az alsó réteg színében a díszítmény. A felső-magyarországi reneszánsz épületeknek különös varázst adó virág- és stilizált állatmotívumokból, címerekből és architektonikus, néhol figurális motívumokból összeolvasztott sgraffito falornamentum többször a pártázat felületére vagy az épület egészére kiterjed.

A kevés példából is látható, hogy a felső-magyarországi pártázatos reneszánsz három épülettípuson jelenik meg: főúri kastélyok, városi polgárházak és protestáns emlékek (templomtornyok, harangtornyok) díszeként. Ez utóbbi is helyi sajátosság, Lengyelországban ilyenek egyáltalán nincsenek, míg a Felvidéken több faluban és városban találunk ún. „liliomtornyot” (kémárki római katolikus templom tornya, szinyei templomtorny).¹⁰ A szepesi-sárosi protestáns építészet színes alkotásai az architektúra és díszítmény szempontjából is egységes csoportot képező zömök harangtornyok (kémárki (1586), poprádi harangtorony (1658)), amelyek sgraffito ornamentikája tájékoztatást ad a torony építésének dátumáról és díszítőjéről.

A pártázatos stílus hazánkban elsősorban két felvidéki megyéhez kötődik, a 17. század elején azonban Erdélyben is megjelent, és Páciban találunk rá egy ritka, magyarországi példát. Feuerné Tóth Rózsa szerint a pácini kastély pártázat-maradványai jelentik az összekötő kapcsot a szepességi, sárosi és az erdélyi pártázatos reneszánsz építkezések között.¹¹

Kismarty Lechner Jenő építészetének értékelői nem foglalkoztak részletesen a felső-magyarországi pártázatos stílus motívumainak vándorlásával, azok állomásaival és történetiségével. A Lechnernek tulajdonított „nemzeti historizmus”¹² vagy „nemzeti konzervatívizmus”¹³ programját magányos kísérletként tartották számon a 20. század eleji irányzatok között, amely sikertelen és visszhangtalan maradt. A sárospataki tanítóképző intézet épületének elemzésekor azonban nem hagyhatjuk figyelmen kívül a város és környéke történetét.

Sárospatakon a késő reneszánsz időszakában különösen változatos és érdekes építészeti atmoszféra alakult ki. A Mátyás korában virágzó, toszkán eredetű all'antica kivitelű ornamentumok díszítésében a hagyományos formák mellett lombard és olasz manierista elemek is jelentkeztek, emellett a sárospataki vár díszítésének stílusát a helyi kőfaragók műhelygyakorlata is formálta. Perényi Péter 1534-ben kezdte meg az új sárospataki vár építését. Vezetője a lombard származású Alessandro Vedani volt, de a várúr Kassáról és Krakkóból is hívott mestereket. Az invitáló levél szemléletesen tükrözi, hogy a korai reneszánszra jellemző magyar-lengyel kapcsolat iránya megfordult a mohácsi csatavesztést követő késő reneszánsz idején. Az építkezéseket az örökös, Perényi Gábor folytatta és fejezte be 1563-ban. 1567 után a Királyi Kamara, 1573-tól a Dobó család tagjai, 1608-tól Lorántffy Mihály uralták és építették tovább a várat. 1616-ban Lorántffy Zsuzsanna házasságkötése I. Rákóczi György későbbi erdélyi fejedelemmel fordulópontot hozott. Patak a Rákóczi-birtok fejedelmi központja lett, összekötő híd a királyi Magyarország és Erdély között. Lorántffy és I. Rákóczi György újra formálták a pataki vár képét. 1617-1618-ban – feltehetőleg a lőcsei Fundáló Márton tervei alapján – a keleti szárny fölé teremsort építettek, ekkor boltozhat-

ták be az „öreg palotát” is. 1640-től rangjukhoz méltóan tovább bővítették a várat: a toronyhoz csatlakozó déli és a nyugati, bejárati szárnyra emeletet húztak, felépítették az ágyúteraszt. 1646-ban a keleti szárnyat és a Vöröstornyot összekötötték a híres árkádos reneszánsz loggiával, amelynek tervezője a gyulafehérvári Fundáló v. Kőműves Mátyás lehetett. A kőfaragók, István és Mihály mester szintén Erdélyből érkeztek.¹⁴ A sárospataki vár tehát gyújtópontként ugyanazokat az időbeli és földrajzi dimenziókat foglalja magában, amelyekhez a pártázatos reneszánsz stílus is kötődik. A megvalósult sárospataki tanítóképző terve tehát mélyen megfelelt az 1909-ben kihirdetett nyilvános tervpályázat követelményének, amely kiemelt jelentőséget tulajdonított az építés színhelyének. A hirdetményben gr. Apponyi Albert vallás- és közoktatásügyi miniszter a következőképpen indokolta nyilvános pályázat kiírását. „*Sárospatak nemcsak a magyar nemzet történetébe írta belé nevét, soha nem lankadó erős nemzeti érzületével, hanem egyúttal mindenkor mint a nemzeti kultúra egyik erős emporiuma is szerepelt. Nem volt szabad figyelmen kívül hagynom azon nevezetes körülményt sem, hogy Sárospatak a magyar építőművészet egyik legkiválóbb emlékét őrzi százados falai között, nevezetesen II. Rákóczi Ferenc várát és kastélyát, a magyar renaissance építőművészet eme jeles és kimagasló példáját. A tervpályázat kiírásával és a vele járó anyagi áldozatokkal azon törekvést kívánom szolgálni, hogy az újabb századokra szóló építmény a hagyományhoz méltó emléke legyen a jelen kor-nak; emlék legyen és egyúttal a múlt megértését, méltánylását és dicsőítését tükrözze vissza. Ezért feladatává teszem a pályázó építészeknek, iparkodjanak oda hatni, hogy ezen új épület a magyarországi Rákóczi korabeli különösen a sárospataki műemlék tanulságainak céltudatos felhasználásával nyerjen építőművészeti megoldást. Ezen szempont a tervek elbírálásánál követendő lesz.*”¹⁵

A tervpályázaton magyar állampolgárok vehettek részt, a benyújtás határideje 1909. június 1-je volt. A terveknek tartalmazniuk kellett az akkori tanintézet internátussá alakításának és az épület kibővítésének rajzát (a földszint és az emelet alaprajzát, egy metszetet és egy homlokzatrajzot), ezek műszaki leírását és egy hozzávetőleges költségvetést. A hirdetmény ismertette az építkezéssel járó feladatokat (a tanintézetek internátussá alakítása és kibővítése, új tanintézetek felépítése, park, kerítések és utak építése, kútúrás, házi vízvezetés, csatornázás) és ezek maximális költségeit, a bírálati eljárást, a bíráló bizottság tagjainak nevét és a kiosztásra kerülő díjakat.

A beérkezett terveket a határidő másnapján héttagú bíráló bizottság értékelte. A tagok az elnök, dr. Edvi Illés Zoltán minisztériumi titkár és a tanítóképző igazgatója, Hodossy Béla kivételével mindannyian építészek voltak. A minisztériumot képviselte még Kertész Károly Róbert műszaki főtanácsos és Sváb Gyula főmérnök. Hegedűs Ármin a Magyar Építőművészek Szövetsége, Csányi Károly, az Iparművészeti Múzeum akkori igazgatója és Marton Ákos építész pedig a Magyar Mérnök- és Építész Egylet nevében vett részt. Érdekes, hogy a pályázati felhívásban a Magyar Építőművészek Szövetsége részéről póttagként Lechner Jenő volt kijelölve, aki ettől természetesen visszalépett. Mielőtt bármi részrehajlásra gondolnánk, észre kell vennünk, mennyire ügyeltek a nyílt és tisztességes eljárásra. A terveket jelgével kellett beküldeni, a bírálat után minden pályatervet és a bírálati jegyzőkönyvet két hétig közzemlére tették. A döntőbizottság összetétele és izlésvilága mintha csak a századelő építészetének sok-

színûségét kívánta volna reprezentálni: a tagok közül Marton Ákos a historizmus híve volt, Hegedûs Ármint épületeinek (pl. pesterzsébeti Városháza) stílusa alapján Lechner Ödön követőjeként tarthatjuk számon, Kertész K. Róbert és Sváb Gyula pedig a népi építészet gyűjtőiként feltehetőleg a Fiatalok nézeteivel szimpatizáltak. (1908-ban jelent meg A magyar parasztház című nagyhatású, ötkötetes népi építészeti gyűjteményük.)

A sárospataki tanítóképző épületének megépítésére heten jelentkeztek. Lechner Ödön Sebestyén Artúrral közösen „Rákócziak kora”, Kotál Henrik „Antik jellem”, Foerk Ernő „Sáros”, Bernthaller Adolf „Sárospatak” jelíggel küldte be pályaművét. Lechner Jenő és Warga László tervének jelíge – mint említettem – „Traditio” volt; a másik két, díjazásban nem részesült pályamunka „Tamás” és „Orgonakert” megjelöléssel érkezett.

A bíráló bizottság a terveket elsősorban funkcionális szempontból, a tanítóképzés igényeinek megfelelően vizsgálta. Konkrét, négyzetméterekben meghatározott elvárásokkal szembesítették a pályamunkákat, fontos volt az internátus, az étkező és a társalgó összekötése, a gazdasági épületek praktikus elhelyezése, a hangversenyterem és a gyakorló iskola könnyű megközelíthetősége, a tantermek megfelelő mérete, az igazgatói és a szolgálakás kényelmes beosztása, a célszerűség és a költségtakarékosság. A bírálók ezek után esztétikai szempontból is értékelték a terveket, és mindig érvényesítették a pályázat kiírásakor meghirdetett történelmi ihletettség követelményét.

A zsűri 1909. június 12-én döntött. Egyhangúlag a „Traditio” jeligés pályaművet tartotta a legjobbnak. Lechner Jenő és Warga László díjnyertes munkájának jutalma 2000 korona és a kivitelezésre való felkérés volt.

Szótöbbséggel szavazták meg Kotál Henriknek a második díjat, aki 1500 korona jutalmat kapott. Tervével szemben több kritika fogalmazódott meg: a gazdasági helyiségek elhelyezését elhibázottnak találták, emellett más célszerűtlenségeket is megállapítottak, az alaprajzi elrendezést a keleti részen szétszaggatottnak és zegzugosnak tartották, ami a zsűri szerint a rendelkezésre álló nagy terület miatt elkerülhető lett volna. A bíráló bizottság esztétikai szempontú értékelése szerint Kotálnál: „A homlokzat megoldása a program intencióit követi. A tantermeknél, a stilszerűség kedvéért alkalmazott félkörű ablakok a tantermek megvilágításának rovására mennek. Egyszerű eszközökkel a korhű hangulatot tükrözi vissza a műtörténeti formanyelv csaknem szigorú betartásával. Egészében művészi alkotásnak mondható.”¹⁶ A fenti leírásnál túl Kotál Henrik Kiskunhalason felépített színháza és városháza épülete segíthet elképzelnünk a sárospataki tanítóképző tervét. Az épület nagyon egyszerű, középkori erődök és korai román templomok formáit idézi, amelynek sötét szigorát a nyílások fölött elhelyezett stukkódíszek enyhítik, és valóban jellemzőek rá a szűk, félköríves ablakok. A pataki képző tervére adott jelige és a kiskunhalasi épület azt sugallják, hogy a pályamunka korhűsége inkább jelentett historizáló jelleget, mint a reneszánsz formák újrafogalmazását. Kotál Henrik többször dolgozott Alpár Ignáccal, akinek stílusánál Kotál épületei sokkal egyszerűbbek és fegyelmezettebbek.

A harmadik díjat a bírálók egyhangúlag a Lechner Ödönnek – Sebestyén Artúr párosnak ítélték, akik jutalmul 1000 koronát kaptak. Az ő tervükkel a zsűrinek az volt a

Zempléni Múzsza

legnagyobb problémája, hogy „a tervező a kívánt helyiségeket fölös bőséggel méretezte, ami az előírt költségvetési összegnek tetemes túllépését eredményezte.”¹⁷ A bíráló bizottság jónak tartotta a toldaléképületek megoldását, a tornacsarnok és a nagy zeneterem megközelíthetőségét azonban kritizálta. Az esztétikai értékelés szerint „Homlokzata fődíszítőjában kedvező képet nyújt. Törekszik elérni a program kielégítését s ez különösen a kapubejáratok és az ormok kiképzésénél mutatkozik, egészében azonban nem érvényesül. Az egész épületcsoport változatos szilüettet nyújt s művészi ízlésre vall.”¹⁸ Lechner Ödön pályája végén többször tervezett tanítványaival közösen, az is elképzelhető, hogy a pályázatokon csak névleg szerepelt, a színvonalat gyakran a tanítványok tehetsége és ízlése határozta meg. Sebestyén Artúr sok kiírásán indult, díjnyertes munkái alapján több vidéki épületet tervezett. Elsősorban fürdők és szállodák építésének specialistája volt. A tanítóképző pályázatának elbírálásakor éppen zajlottak a Hegedűs Árminnal, a bíráló bizottság tagjával együtt tervezett és épített budapesti Gellért szálló és fürdő kivitelezési munkái. A bírálatban olvasható leírás segítségével képet alkothatunk Lechner Ödön és Sebestyén Artúr tervéről, amely Kotál és Lechner Jenőék munkájához hasonlóan U alakban, három oldalról zárta körbe a díszkertet, két oldalsó szárnyának egy emelete, a középső résznek pedig, a padlástér kihasználásával, két emelete volt. A díszes kapubejáratok és ormok kiképzése Lechner Ödön és követőinek formavilágára vall, az épületet koronázó, fodros oromzatot finom ornamentika díszítette.

A három díjnyertes pályamunka mellett a minisztérium a zsűri javaslatára alapján 350 koronáért megvásárolta Foerk Ernő és Bernthaller Adolf munkáit is. A célszerűségi problémák mellett mindkettővel szemben voltak esztétikai kifogásaik is, az első nem felelt meg a korhűség, a második pedig az egységes térképzés követelményének. Az erősen kritikus, de objektív zsűri bírálatát olvasva tűnik fel igazán Kismarty Lechner Jenő és Warga László koncepciójának jól átgondolt funkcionalizmusa. A cour d'honneur (U alakú) alaprajzú épület nyugati szárnya az eredeti középfolyosós épület, amelyet a lehető legkevesebb bontással internátussá alakítottak. A nyugati szárny és a középszárny találkozásánál helyezték el egy előcsarnokkal az ebédlőt (mai nagyelődó), ami azért volt különösen praktikus, mert közel esett a középszárny internátus felé való meghosszabításánál elhelyezkedő konyhához és gazdasági épületekhez. A keleti szárnyban, amely rövidebb, mint az átépített nyugati, önálló bejárattal helyezték el a gyakorló iskolát. A középső szárnyban volt az igazgatói iroda, a tanári szobák és az előadók. Az emeletre két lépcsőn lehetett feljutni, az egyik a főbejáratnál, a másik a keleti szárny és a középső szárny találkozásánál helyezkedett el, ahol szintén volt egy bejárat. Az emeletre rajztermet és más termeket terveztek, a hangversenyterem és a gyakorló zeneszobák elhelyezését – az utóbbiak a gazdasági épületek fölé kerültek – a zsűri kifejezetten megdicsérte. Az igazgatói és szolgálakás a keleti szárny meghosszabbításánál lévő önálló földszintes épületbe került, a tornacsarnok számára is különálló tömböt terveztek. A zsűri egyedül a tornaterem kissé távoli elhelyezését kifogásolta. Esztétikai bírálatuk szerint: „Az épület homlokzata, amint a szerző a műszaki leírásban mondja: *„A Rákócziak korát jellemző magyar renaissance hangulatát visszatükröző, de részleteiben úgy, mint egészében modern felfogású kiképzést nyerne.”* A homlokzati kiképzés koncepciója egészében, mint részleteiben öntudatos és

magas nívón álló művészi alkotás. A szerző megértve a kor hangulatát a műemlékformákat nem szó szerint vette át, hanem beléjük oltotta alkotó egyéniségét.”¹⁹

A terv az építkezés során módosult: a víztartály számára középre szánt torony a főbejárat fölé a középső szárny nyugati végére került, magassága is megnőtt, így az épület leghangsúlyosabb része lett. A módosítás több lehetséges okkal magyarázható. Tovább erősítette az épület asszimmetrikus jellegét, így kevésbé tűnik fel az átépített nyugati szárny és a keleti szárny közötti különbség, oka lehetett a főbejárat kiemelése is, de az is elképzelhető, hogy a Vöröstorony sárospataki váron belüli elhelyezése adott a módosításhoz indítást. A tanítóképző tornyának lezárása a felső-magyarországi templomtornyok pártázatát idézi, de azokkal ellentétben boglyaívű kupolával van lefedve. A motívum először Lajta Béla Kossuth-mauzóleum tervén jelent meg 1901-ben, s a századeleji magyar nemzeti stílus megteremtésén fáradozók kedvelt motívuma lett. Az alkotók sajátosan magyar formának tekintették.²⁰ A boglyaíves kupola mellett a tornyot kettős pártázat díszíti. A belső, kupolát körülölelő motívum pontos forrása a késmárki római katolikus templom tornya, a külső pártázat azonban volutákkal összekötött kis és nagyobb vázaszerű fokokból álló egyéni motívum. A tornyon nincsen sgrafittodíszítés, a „koronát” konzolokkal alátámasztott párkányra támaszkodó árkádsor tartja. A torony hasábját alul az eredetileg kocsibejárónak szánt boltíves főbejárat díszíti, amely kétoldalt két volutával lezárt vastag pilléren nyugszik. A boltíves kaput az épület emeletének magasságában három félköríves árkád követi. A tetején egy-egy bajuszos fejes konzollal alátámasztott párkány tartja az épület nevét tartalmazó táblát és a fölé elhelyezett Kossuth-címert, amelyet két angyal mutat. Ezeket kétoldalt és fölül a torony kettős pártázatának sík formái veszik körbe koronaszzerűen. A főbejárat motívumai nem elég egyneműek, messziről nézve azonban a torony tetejével ritmikus összhangban vannak, a bajuszos kurucfejek direktnek tűnő motívuma pedig a Feszl Frigyesig visszanyúló magyar nemzeti stílustörekvések hagyományának kifejezéseként is értelmezhető. A torony ma az épület jelképe.

A tervmódítások közben intenzívebbé váltak a pártázatos reneszánsz elemei is. A bejáratot kettős pártázat díszíti, a kettős pártázat lezárása közelíti meg leginkább a felső-magyarországi mintát, hiszen az oromfalat itt ténylegesen megemelték. Az épületlétömbből ez a rész ki is emelkedik, ugyanis itt van a díszterem, amelynek mennyezete magasabb, mint az emeleté. A vakárkádok népi virágmotívumokból kialakított sgrafittodíszei között feliratot találunk, ez arról tájékoztat, hogy az épület 1912-ben, I. Ferenc József uralkodása alatt épült, gróf Zichy János kultuszminisztersége²¹ és Hodossy Béla igazgatása idején. Itt olvashatjuk többek között a tervezők és a kivitelező, Havas Sándor nevét. Az oromfalat a tengelyeket elválasztó pillérekön táncoló gyermekfigurák féldomborművei díszítik a sgrafittoval kiszínezett vakárkádsor mellett.

A pártázat egymáshoz támaszkodó volutákból kialakított és vázákkal koronázott ún. lengyel végződés, a vázák bimbós taréjos törpepillérek, innen származik az igazgató földszintes lakását és egykor a tornacsarnok oromzatát díszítő bimbómotívum. A pártázat körbefut az épület főhomlokzatán és egységet teremt a régi kaszánya és az új épületrész között, az udvari homlokzaton viszont csak a kiugró, közvetlenül torony melletti, dísztermes épületrészt zárja le. Az épületet minden oldalon sgrafitto félköríves vakárkádok szegélyezik, ez a lezárás azonban csak dekoráció, nem pedig a felső-

magyarországi emlékek jellemző attikája. Ebből is látszik, hogy a tanítóképző inkább dekorációs elemként idézi a felső-magyarországi motívumokat, s nem azok szerkezeti alapját veszi át. Ezt legjobban a valódi attika hiánya és a magas tetőzet mutatja, amelyet a pártázat nem takar el, ahogy az az előképeken általános. A pártázat mögött feltűnő magas tető Lechner Ödön hatása lehet. Lechner Ödön és követőinek pártázata azonban a tanítóképző lezárásától jól elkülöníthető, hullámzó, szabadon kezelt oromdísz, nem a felső-magyarországi formák szabályos fokrendszere. A 16-17. századi szepesi-sárosi épületekről származik az emeletet tartó övpárkány konzolos alátámasztásának ötlete, azonban ez is csak finoman emlékeztet előképére.

A tanítóképző összképének fontos elemei az ablakok, amelyeknek jellegzetes ablakosztói vannak. A régi iskolaépület ablaknyílásai eredeti méretűek, magasságuk 3:2 arányú a szélességükhöz képest, de osztásuk megváltozott, a felső harmad tizenkét apró ablakmezőre van osztva, míg az alsó kétharmad csupán kétfelé. Ezt az osztásrendszert veszik alapul az új épületrész ablakai, amelyek szélesebbek, majdnem négyzet alakúak, a régi épületszárny ablakméretét és osztását mindkét oldalt egy-egy függőleges sorban nyolc apró ablakmező keretezi. A régi és új épületszárnyat tehát elválasztja az ablakméret, ugyanakkor az osztásrendszer összekapcsolja őket, hiszen az új magában foglalja a régit. Nemcsak erre a két ablaktípusra, de a főépület és a kiegészítő épületek mindegyikére – az egyenes lezárású és a félköríves ablakokra egyaránt – jellemző a felső harmad apró ablakmezőkre osztása. Ez a képző épületének egyik karakterisztikus vonása, amely több sárospataki épületen (pl. a Bodrog Áruház mögött épült társasház) megjelenik, és egyértelműen a tanítóképző hatásának tulajdonítható.

Az egykori gyakorló iskolát magában foglaló épületrész, a keleti szárny nem szimmetrikus megfelelelője az átépített régi iskolának. Nem olyan hosszú és az utca felé néző homlokzata szélesebb, mint maga a szár, a keleti szárny ezért – a nyugatival ellentétben, amely szabályos téglalap alaprajzú – szabálytalan T alapú. A sajátosságok valószínűleg a keleti szárny önálló funkcióját szemléltetik. Ezt tovább erősíti a keleti szárnyat lezáró épülettömb oldalfalain elhelyezett félkör alaprajzú, félkupolával fedett falfülke, amelyet sgraffittoval díszített nyúlánk vakárkádok tagolnak. Elképzelhető, hogy a kizárólag dekorációs célú motívum ösztönzője a sárospataki vár Sub Rosa termet magában foglaló sarokfülkéje volt.

Lechner Jenő felső-magyarországi reneszánsz hagyományaira támaszkodó stílustörekvésének a sárospataki tanítóképző volt az első nagyszabású kísérlete. Ez a korai épület egész pályájának főműve lett. Bár addig is épített néhány pártázatos bérházat és kisebb épületet,²² és a tízes és húszas években is nyújtott be több pályázatot felvidéki formákra épülő egyéni formanyelvén, megértő építetőkre nem talált. A harmincas években elfordult a pártázatos stílustól, ezután egyszerű neoklasszikus majd modern formákra támaszkodott. Lechner Jenő építészettörténetben elfoglalt helyét azonban első korszakának stílustörekvése határozza meg.

Ezt nemzeti historizmusként, nemzeti konzervativizmusként említik az építészettörténészek, amelynek lényege, hogy az eklektika nemzetközi jellegét, konzervativizmusát kívánta összebékíteni a 20. század elejére általánossá váló nemzeti építészet iránti igényel. Ezt olyan városi építetők rétegnek kínálta, amely nem akart elszakadni

az eklektikától, de igényelte a nemzeti stílust, ugyanakkor a népies építészettől, azok egyértelmű paraszti formavilágra való utalásai miatt, idegenkedett.²³ Sok elmarasztalás érte és éri Kismarty Lechner Jenő koncepcióját és építészetét. A nemcsak vele erősen kritikus Déry Attila szerint művészete elutasítását jogosnak tarthatjuk, mivel „alkotásai merevebbek és akadémikus ízűbbek annál, amit a közönség a 20. század elején megszokott és elvárt; inkább kiagyalt építészeti elv nyomán járó következetes tervezői munka eredményei, semmint egy formai ötleteit öntörvényű rendszerébe foglaló tehetség, konvenciókat el nem ismerő elvei.”²⁴ Nos, ebben van igazság. A sárospataki képző épületén is számos kölcsönmotívumot használ, s ezeket nem igazán tudja szervesen összegyúrni. Merev és akadémikus, ezért érezzük benne a díszlet-szerűséget és a távolságtartó idegenséget. A tanítóképző épülete azonban emellett mást is sugall! Történelemről, a múlt értékeiről és ezek megőrzésének fontosságáról beszél. Kevesebb benne a forradalmi lendület, de elmélyült építészeti kultúráról tanúskodik, s felhívja figyelmünket Lechner Jenő törekvésének pozitívumaira. A 19. század közepén, végén megszülető műemlékvédelem a 20. század elején középkori emlékek megőrzésével volt elfoglalva, nem vigyázott még más korokból származó emlékekre. Lechner Jenő „Tanulmányok a lengyelországi és felső-magyarországi reneszánsz építésről” című írásában málott falú városi házak, romos templomtornyok képét közli. Nagy érdeme, hogy felismerte az addig nem becsült értékeket, és figyelmeztetett ezek megmentésére: „Koncentráljuk rendelkezésre álló csekély erőnket e kulturhistóriánkra nézve oly becses emlékeink megmentésére, mert ha csak néhány évig késünk, nyomtalanul elveszíthetjük azt a keveset is, amit a szeszélyes sors még kegyesen meghagyott számunkra.”²⁵

A sárospataki helyszín, a tervpályázati hirdetmény követelménye valószínűsíti tehát, hogy a tanítóképző tervének megalkotásához nem csupán konzervatív építetők igényeihez alkalmazkodó üres kényelmesség vezetett. Az épület konzoljai, pártázata és vakárkádai a város magyar történelemben és kultúrában elfoglalt helyéről, a múlt és a környék értékeihez való elkötelezettségéről is beszélnek.

Ez a tartalom magyarázhatja a tanítóképző sárospataki hatástörténetét. Többször utaltam már rá, hogy számos helyi épületen kimutatható a tanítóképző valamely motívumának nyoma. A különböző építészgenerációkat más és más motívumok, formák ihlettek meg. Bár az építészettörténészek azt hangsúlyozzák, hogy Lechner Jenő elképzelésével magára maradt, törekvése visszhangra nem talált, és a felső-magyarországi pártázatos reneszánsz formavilágára épülő önálló nemzeti irányzat nem jött létre, épült néhány pártázatos lezárású épület a század első évtizedeiben. 1930-ban a XII. Nemzetközi Építészkongresszus alkalmával a Műcsarnokban rendezett kiállítás kiegészítéseként a Nemzeti Szalonban külön tárlat keretében mutatták be a magyaros építészeti törekvéseket, négy részben. Az első a Feszli-Lechner-Lajta vonal mentén készült műveket mutatta be, a második Lechner követőinek alkotásait, a harmadik a magyar építészet pártázatos munkáit, a negyedik pedig népi törekvésű munkákat. A pártázatos épületek közé nemcsak Kismarty Lechner Jenő alkotásai tartoztak, ide sorolták például Medgyaszay két munkáját, Sándy Gyula postaépületét; olyan terveket, amelyek „szabadabban alkalmazták a felső-magyarországi reneszánsz formákat, bár a pártázat tömeg-lezáró funkcióját komolyabban vették, mint Lechner Jenő.”²⁶

Sárospatakon több ilyen épületet találunk. Ilyen a Béla király téren az 1921/1922-ben ifj. Telepy Miklós által tervezett régi Egészségház, amelynek pártázata – mint már említettem – félkörívvel váltakozva elhelyezett ún. fecskefarkos kialakítású olaszfokot imitál. Ilyen az 1937-ben Medgyaszay István tervei alapján épült Humán Internátus (ma Erdélyi Kollégium), akárcsak az 1939-ben átadott posta, amelyet Bene Antal postaépítész tervezett középrészén edikulás pártázattal. Ezekre az épületekre két oldalról hatott Lechner Jenő stílustörekvése. Egyértelműen a felső-magyarországi pártázatos reneszánsz motívumaiból építkeztek, sőt komolyabban is vették a pártázat szerkezeti sajátosságát, a tömeg-lezáró funkciót. A Humán Internátus pályázatának kiírói meg is követelték a pályázóktól, hogy vegyék figyelembe a sárospataki műemlékeket és műemlékjellegű épületeket, a sárospataki posta pedig „a *“local couleur” (egyres vélemények szerint ma már téves) felfogásából*” épült fel.²⁷ Láthatjuk tehát, hogy a sárospataki tanítóképző épületének van helyi stílust, hagyományt teremtő hatása, esetleg szándéka, s az is elképzelhető, hogy motivációja.

Túlzás lenne azt állítanunk, hogy a tanítóképző épülete befolyásolta Makovecz Imre sárospataki építészetét, konkrét motívumokban ez nem mutatható ki, de a környezet-hez való alkalmazkodás ezt valamilyen mértékben mégis megkövetelte. A Művelődés Háza cour d'honneur alaprajza nagyjából tükörképe a tanítóképző U alakú elrendezésének. Makovecz Imrét, az organikus építészet magyarországi elsőszámú képviselőjét is Sárospatakra hívta valami láthatatlan erő. Ennek látható nyomai után kutatva újra meg kell állnunk a tanítóképző előtt, amely a század elején, a magyar nemzeti stílustörekvések idején született, éppen úgy, mint Kós Károly és társai népi építészeti formavilágot idéző stílusa, akiknek szellemi utódainak tartják magukat a magyar organikus építészek, többek között a sárospataki Hild tér tervezői. A kapcsolat tehát meglehetősen közvetett, de kimutatható, hiszen bár a tanítóképző épületének megalkotásakor Lechner Jenő elsősorban felső-magyarországi motívumokkal építkezett, hatott rá a korban általános népművészet iránti érdeklődés, amelynek jelei a képző sgrafittomotívumai és fehér falai. Nem ilyen nehéz konkrét nyomokra bukkanunk, ha a legújabbban Sárospatakon épülő épületek csoportjára tekintünk. A tanítóképző kibővítések a kollégium, a könyvtár és tornaterem tervezője, Mándoky József kifejezetten figyelemmel volt „a *főiskola épületének jellegzetes felvidéki pártázatos kialakítására és építészeti részleteinek értékeire*”²⁸.

A fenti példák árnyalhatják a Lechner Jenő építészetéről és törekvéséről általában alkotott képet. A sárospataki tanítóképző termékeny talajon épült, Lechner Jenő motívumai Sárospatak utcáin visszhangra találtak. A nyomok talán a hely szelleméhez vezetnek, erről is beszél az épület.

Jegyzetek

(Endnotes)

¹ A Sárospataki M. Kir. Állami Elemi Népiskolai Tanítóképző Intézet XXVIII. Értésítője az 1913–1914-ik évről. Szerk.: Hodossy Béla, Sárospatak, 1914, 7.o.

² Lechner Jenő és családja jóval később, 1942-ben vette fel a Kismarty előnevet. Bár tanulmányainak és terveinek többségét Lechner Jenő néven publikálta, a szakirodalom Kismarty Lechner Jenő néven tartja számon.

³ Lechner Ödön önéletrajzi vázlat (1911), idézte: Gerle János – Kovács Attila – Makovecz Imre: *A századforduló magyar építésze, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1990, 8.o.*

⁴ Lechner Jenő: *Modern és nemzeti építőművészet, in: Kismarty Lechner Jenő (1878-1962) – Kismarty Lechner Loránd (1883-1963): OMF Magyar Építészeti Múzeuma, szerk.: Hadik András, Budapest, 1990-1991, 77.o.*

⁵ Ua. 81-82.o.

⁶ *Tanulmányok a lengyelországi és felső-magyarországi reneszánsz építésről, 1913; Felső-magyarországi műtörténeti kalauz a Kassa-Oderberg Vasút menetrendjében, 1914; A krakkói Wawel és renaissance műemlékei, 1914; A pártázatos reneszánsz építés Magyarország határai körül, 1915; Reneszánsz építés Magyarországon, 1915.*

⁷ Lechner: *Modern és nemzeti építőművészet, i.m. 83.o.*

⁸ Feuerné Tóth Rózsa: *Reneszánsz építészet Magyarországon, Corvina, 1977.*

⁹ Lechner Jenő: *Tanulmányok a lengyelországi és felső-magyarországi reneszánsz építéséről = Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye, 1913. 7. szám*

¹⁰ Ua. 444.o.

¹¹ Ua. 224.o.

¹² Gábor Eszter: „...e műemlékeinkben a történelmi magyar hangulatoknak mélységes tengerét bírjuk”, in: *Sub Minervae nationis praesidio. Tanulmányok a nemzeti kultúra kérdésköréből Németh Lajos 60. születésnapjára, Budapest, 1989.*

¹³ Déry Attila – Merényi Ferenc: *Magyar építészet 1867-1945, Urbino, 2000.*

¹⁴ Feuerné Tóth Rózsa: *i.m.; Détszy Mihály: Sárospatak vára, Rákóczi Múzeum, Sárospatak, 2002.*

¹⁵ *Tervpályázati hirdetmény = Vállalkozók Lapja, 1909. május 5, 22. o.*

¹⁶ *Bírálati jegyzőkönyv a Sárospatakon emelendő Állami Tanítóképző Intézet és Internátus tervpályázatán beérkezett pályaművekről. Magyar Országos Levéltár K502-1919-5-60905/1909-5-82592, 16.o.*

¹⁷ Ua. 12.o.

¹⁸ Ua. 14.o.

¹⁹ Ua. 5-6.o.

²⁰ Gerle – Kovács – Makovecz: *i.m. 12.o.*

²¹ *A tervpályázat kiírása Apponyi Albert 1906-tól 1910-ig tartó, az építkezés pedig Zichy János 1910-1913 közötti miniszteri működése alatt történt. A tanítás az új épületben Jankovich Béla minisztersége idején indult meg, aki 1913 februárjában vette át a tárca vezetését.*

²² *Ezek érdekes példája a családja számára a budapesti Mészöly utcában 1910-ben tervezett, felső-magyarországi formákat és kalotaszegi ládákon található népi motívumokat idéző lakás.*

²³ Déry Attila: *Nemzeti stílustörekvések építészetünk történetében, Plinthosz Bt., 1995.*

²⁴ Ua. 73.o.

²⁵ Lechner: *Tanulmányok a lengyelországi ..., i.m. 455. o.*

²⁶ Gábor Eszter: *i.m. 185.o.*

²⁷ *Postaépítészet Magyarországon, szerk.: Bakó János – Kiss Antalné – Kovács Gergelyné, Távközlési Könyvkiadó, 1992, 59.o.*

²⁸ <http://www.epiteszforum.hu/figyelo2002>

Lőrincz Zoltán

Hitvalló műalkotások

Luther 1522-ben az ún. „Inrocabit prédikáció”-jában világos különbséget tesz a kép-használat privát jellege és a nyilvános képtisztelet között. Míg az előbbit épületesnek tartja, az utóbbit elutasítja. „A képek sem nem jók, sem nem rosszak, az ember birtokolhatja őket, de el is utasíthatja”.¹ A reformátor számára tehát a kép és képszemlélet privát ügy, s annak értelmét a műalkotást befogadó szemlélet határozhatja meg. Ez a semleges gondolkodásmód döntően befolyásolta az európai autonóm művészet kialakulását. A képkritika ezzel új kontextusba került, és az önmagáért való művészetet új impulzusok keresésére ösztönözte.

1603-ban Theodor Galle készített egy rézkarcot, amelyen tíz, széken ülő festő a domb tetején keresztet tartó Krisztust festi. A kép címe: *A keresztet vivő Krisztus mint a festők modellje*.² Csak a kép előterében dolgozó festi a keresztvitel fájdalmas valóságát, miközben a többiek Krisztus életének más-más jeleneteit örökítik meg.³

A művészet történetében nincs még egy olyan összetett és bonyolult kapcsolat, mint a vallás és a képzőművészet viszonya. Minden kor és áramlat megteremtette a maga művészetfogalmát, és ezzel párhuzamosan minden kor másképpen élte meg vallásosságát és Istenhez való viszonyát. A történelemben, a kultúrákban a művészet viszonya a valláshoz sokszínű képet mutat. A vallások bevonták a művészeteket a gyakorlatukba, a művészetek pedig ihlető forrást találtak a vallásokban. Elmosódtak a határok a művészet mint a vizuális kultúra egyik megnyilvánulása, illetve a mögötte megnyilvánuló vallás tárgya és tartalma között. Ez a sajátos és nagyon ambivalens kapcsolat vezetett a művészettörténetben és az egyháztörténetben a művészetek körüli vitához. A vallás ugyanakkor e kapcsolat legfontosabb szellemtörténeti háttérét jelenti a képzőművészetek históriájában.

A művészet sajátos kifejezője különféle hatásoknak és eseményeknek, hogy csak néhányat említsék: politikai, társadalmi, szellemi, kulturális, vallási irányzatok, illetve társadalomkritika, lélektan, ösztönösség és tradíció. A művészetekről beszélhetünk úgy, mint a társadalom termékéről, de úgy is, mint ami rombol és új értékeket hoz létre. Vagy a művészet hat a társadalom fejlődésére, vagy a művészet lesz a társadalom terméke. Anélkül, hogy most művészetfilozófiai és művészetszociológiai fejtegetésbe kezdenénk, megállapíthatjuk: a művészet mindig bemutat, szimbolizál valamit. A művészet kiemel a földi létből, vizuálisan ragadja meg az emberi lét szellemi-lelki síkját, és ebben a relációban segít az embernek, hogy megtalálja helyét az univerzumban. Ebben a keresésben segít a vallás is. Leszűkítve jelentését azt mondhatnánk: a vallás az, ami az ember és Isten kapcsolatáról beszél.

A képzőművészet és a vallás kapcsolatának tisztázásához elengedhetetlen az utóbbi

objektivitásának és szubjektivitásának vizsgálata a művészetben. Különösen akkor, amikor e kapcsolatot úgymond az egyén, az individuum felől szemléljük. A vallási lényeg megragadása kettős síkon történhet, mely adott történeti helyzetben teljes kettészakadásba torkolthat. Egyfelől fennállnak a vallás különböző, úgymond intézményei vagy vallási tények, mint a kultusz, az egyház, az üdvösség, és mindezek foglalata, Isten lénye. Ezzel párhuzamosan mindezek létrehozója és befogadója a vallásos individuum, amely erről tesz bizonyosságot és a saját üdvösségét keresi. Mindkettő ugyanarról, azaz a vallásról beszél. Az egyik pólus tehát a saját szubjektivitásával építkező zárt világ objektivitása. A hívő tömeg számára ez a világ objektíve létező. A másik pólus az individuum szubjektivitásában létező belső vallás. Ennek paradigmaként jelenik meg a szakirodalomban a vallásos ábrázolás (amely bibliai, egyházi, vallási témát ábrázol, de mégis adott esetben vallástalan) vagy újabb terminusként a „hit művészete”. Ez is újabb problémákat vet fel, mert a hit relativitása, megfoghatatlansága irányába sodorja a művészetet. Egy nem vallásos tematikájú ábrázolás is lehet tanúbizonyosság – a formai elemek tökéletes felvonultatásával – a Teremtőről, az Istenről.

A vallás objektivitásának legjelentősebb kifejeződése a katolicizmus. A másik oldalon állnak azok, akik számára a vallás közvetlen kapcsolat Istennel, élmény, életvitel és életforma. A megtértek közössége számára a vallást történetivé és láthatóvá tévő képződmények (kultusz, liturgia, dogma) háttérbe szorulnak, és csupán mint másodlagos tényezők játszanak szerepet. A protestantizmus sem tudja igazán reprezentálni a vallás szubjektivitását, hiszen itt is megtalálható az objektív. A kettő viszont tiszta formában nem létezik, bizonyos mértékben mindig áthatják egymást, és keverednek. A keresztyén művészetben a vallás gyakorlásának e két ellentétes pólusa és irányzata nem jelenik meg élesen elkülönítve. Mind a két szélső áramlat tisztasága, de ugyanakkor keveredésük is olyan széles skálán mozog, hogy minden variánszal számolhatunk.

De térjünk vissza az élmény problematikájához: „Úgy vélem azonban, hogy az egész ember, a lélek és az én abszolútuma benne rejlik minden egyes élményben; az egymást váltó tartalmak létrejötte ugyanis éppen az a mód, ahogy az élet él, s érverésen túl nincs valamiféle különválasztható „tisztá” önmagáért való formája.”¹⁴ Az élet nem szabdalható egységekre vagy éppen sokféleségre, hanem egy olyan abszolút folyamatosság, amely egy önálló egység – de olyan egységről van szó, amely minden pillanatban más és más arcát mutatja. Nem vezethető le tudományos képletekkel, mert ez a jelenség maga az élet, megkonstruálhatatlan tény. Az élet minden pillanata ugyanakkor az egész élet komplexitása. A szubjektum ezt nyilvánvalóan élményben ragadja meg, és válik számára élménytömeggé, azaz életté. A műalkotást létrehozó művész ezt az élménypillanatot fogja meg, teszi vizuálisan elsajátíthatóvá. Ezt a „termékeny pillanatot” a jelenből a fantázia segítségével a jövő felé repíti. Másképpen: az alkotó a múltat gyűjti egybe a jelenben az ego, a maga szubjektivitása mellett – ha azt mondjuk, a művészet a társadalmi tudat egyik megnyilvánulási formája –, ez az élet „learató pillanata”. Az élet lényegét úgy ragadhatjuk meg, hogy az minden pillanatban

Zempléni Múzsza

a maga tökéletes egységében jelen van – nyilvánvalóan, itt nem érthetjük az életet úgy, mint az egyes pillanatoknak a mechanikus összeadódását, hanem úgy tekintünk rá, mint egy permanens és folyamatos, formáját változtató áramlásra.

A művészek többségénél úgy jelentkezik ez az áramlás (élet), hogy a műalkotást létrehozó képzeletében, mondjuk úgy, élményében, miként van jelen ez az áramlás realista vagy éppen nem realista modorban. Csak a vallásos, de mondjuk most úgy, lelki indíttatású – (ezzel nem azt akarom mondani, hogy a többi művész lelketlenül alkot) – alkotó esetében beszélhetünk az egész és annak értelme összefogott lehetőségéről. Az ilyen típusú műalkotást teremtő olyan titoknak az ismerője, amely csak a „többet látóknak” adatik meg. Tudniillik ebben a változásban az alkotó az öröknek, az állandónak az ismerője. Közvetlen kapcsolatban van annak forrásával, az Istennel. Számára ez az élmény nem általános, hanem nagyon is egyedi, személyes és életforma.

Az ilyen művész számtalanszor ábrázol bibliai vagy nem bibliai jeleneteket, amelyekből hiányzik a vallásos művészet látszólagos kelléke, a dogmatikai vagy hittételszerű elem. A hívő, mondjuk most úgy, vallásos művész számára az ábrázolandóknak (személyek vagy nem személyek) a minősége vallásos.

Belső kvalitásukhoz tapad ez éppúgy, mint az, hogy szépek vagy csúnyák, okosak vagy buták.

Az ábrázolandók hihetnek vagy nem hihetnek, kegyesek vagy nem kegyesek, de a hit vállalása így vallásosságuk, szubjektív létük általános meghatározása, mely annyira személyiségük, hogy felragyog vagy kiviláglik az evilági létformájukból.

Isten minden dolgok oka – mondta Spinoza –, és így az okok csak általa érthetők meg – de ez nem úgy értendő, mintha egyfajta kívülálló alkotómesterben perszónifikálna, hanem úgy, hogy a dolgok eleve nem mások, mint az isteni szubsztancia –, ebből adódóan a vallásos festő ábrázolt figuráinál a vallásosság nem kívülről tapad reményeik és élményeik másfajta önállóságához, hiszen azok eleve a vallás jegyében állnak. A vallás fénye, az Isten derűje vetül így az élet egész mindennapiságára, ebben az esetben a fény nem kívülről érkezik, hanem belülről sugárzik át. Minden tartalomhoz ebben az esetben a vallás belülről tapad hozzá, kívülről viszont egyikhez sem. A Lélek mélyéből feltörő élmény az isteni élet eseményének részévé válik. Nem a „Léleknek önmaga fölé duzzadásáról” van szó, hanem az egyszerű létezés Istennek szentelt mivoltának kifejeződéséhez egy olyan keresztyén élethangulat, inkább életvitel vezetett, amely tulajdonképpen figyelmen kívül hagy mindenféle dogmatikus tartalmat.

Érdemes ennél a pontnál megállni, és elég kézenfekvő Lutherre hivatkozni, aki többször sürgeti a szentség és az otthoni élet hétköznapi közötti szakadás megszüntetését: „Ha a szolga és szolgáló aképpen cselekszik, ahogy uraságuk parancsolja, úgy Isten szolgálja, s ha hisz Krisztusban, akkor Istennek inkább tetsző, bár csak szobát takarít vagy cipőt fényesít, mint minden szerzetesi ima, böjt, misézés, s minden más, amit magas istentiszteletként dicsérnek.”⁵ Luthernek ez a tanítása eddig soha nem létezett közelségbe hozza a túlvilági és evilági értékeket.

Problematikus az evilági és túlvilági kérdése így, mivel a vallásosság, a hit kizárólag-

san a lelki lét ügye, amit nem befolyásol az egyik vagy másik oldal; a műalkotások alakjainak nincs vallásuk, de sokkal precízebb azt mondani: nem vallásuk van mintegy objektíve létező élettartalomként, hanem önmaguk szubsztanciájában vallásosak.

A vallásosság korai létrehozói, Fra Angelico, Duccio, Orcagna az előző normáit tartották követendőnek, amikor az evilágit megfosztották evilágiságától azért, hogy részeivé válhassanak az isteninek. Rembrandt fordítva cselekedett: az evilági jelenségeket ruházta fel szentséggel, abszolút értékkel, és ebben maga a vallásosság immanens mozzanata kapcsán létezik.

Goethe, amikor a vallásosságról beszél, majdnem szinonimaként idézi a jámborságot: „A jámborság nem cél, hanem eszköz, hogy a kedély legtisztább nyugalmán át eljussunk a legmagasabbrendű kultúrához.”⁶ A mi szempontunkból azonban ez a goethei „legmagasabbrendű” kultúra távol esik, mivel a mi értékrendünkben a vallásosság a „cél”, a belső létezésünket lezáró értékpont. A vallásos művész (ez alatt értendő a hívő alkotó, az Isten megtért gyermeke) nem az embert glorifikálja istenné, vagy istent antropomorfizálja emberivé, hanem az objektív kapcsolatot vázolja fel Isten és az ember között, a „tanítvánnyá tétetett”-nek azt a legbenső saját létét (élményvilágát), amelyből megszülethet az a kapcsolat, ami Istenéhez fűzi, és ez a lét semmi máshoz nem hasonlítható.

Hans Sedlmayr (1896-1984) osztrák művészettörténész vallástörténeti síkon az európai művészetet négy nagy periódusra tagolja.⁷ Az első korszak a preromán és a romanika időszak 550-1140-ig, amit az „ISTEN-URALKODÓ” (GOTT-HERRSCHER) világa determinál. A második korszak a tulajdonképpeni gótika 1140-1470-ig, az „ISTEN-EMBER” (GOTT-MENSCH) eszméje. A harmadik a reneszánsz és a barokk (1470-1760), az „ISTEN-EMBER” és „ISTENI” EMBER (GOTT-MENSCH und „GÖTTLICHER” MENSCH) uralmának az időszaka. Végül a negyedik, a napjainkig tartó, a legújabb, a modern és a kortárs fogalmát magában rejtő „AUTONÓM EMBER” (AUTONOMER MENSCH) korszaka. Sedlmayr a művészet történetét tehát a vallás és annak változásában szemléli. Témánk jobb megragadása érdekében érdemes Krisztus születésétől a 6. század közepéig áttekinteni a folyamatokat, hiszen az őskeresztyénség útkeresései – az ógyház spiritualizmusa több olyan kérdést felvet, amely a művészettörténetben, majd újra és újra – aktuális jelentéssel bírnak; a reformáció szempontjából pedig egyenesen példaértékkel rendelkeznek.

Az ókeresztény művészetben fontosabbá válik az eszmei mondanivaló, mint a kor formavilága.⁸ Ez a különös fejlődés két főirányba mutat: egyfelől gazdag jelképrendszer kialakulásához vezet – a szimbolika ugyanis az üdvtörténet jelképeinek a bemutatására vállalkozik –, másfelől bibliai történetek képi megjelenítését eredményezi. Az ókeresztény festmények, mozaikok és domborművek még nem „művészeti alkotások”, nem is szentképek, hanem a Szentírás történeteinek és eseményeinek ábrázolásai.

A Krisztus istenségéért folyó dogmatikai küzdelemben a művészet kérdése is előtérbe került: Jézus mint az Atya képmása ábrázolható-e? E küzdelemben alapozódnak

Zempléni Múzsza

meg azok az érvek, amelyeket az egyházi képhasználat és azon túl a művészet igazolására felhasználtak. A korai egyház képellenes beállítottsága – akkor is, ha eltekin-tünk zsidó gyökereitől – önmagában nem meglepő. Csak arra kell gondolnunk, hogy az első három évszázad egyháza az uralkodó pogánysággal, annak bálványával, babonáival állandó harcban volt. A harc újra és újra a bálványképek előtti áldozatra koncentrált, melynek során a mártírok vére kiöntetett. Az egyház előtt megjelenik a „művészet” lényege. Az egész antik művészet alapjában véve kultikusan meghatározott művészet, amely ilyen értelemben az egész életet átítatja. Hogy a hellenista idők óta tisztán esztétikai művészet ellenére lehet-e „neutrális” művészetről beszélni, az más kérdés. Már a heroikus mitológiai témákat is „pogánynak” kellett éreznék az egyházban, és tiszta „vagy-vagy”-ot követeltek. Ehhez járul még a morális bizalmatlanság a művészet és a művészek iránt. Ismert volt a művészek helytelen életvitele, továbbá elvetették az obszcén motívumokat, amelyeket a művészek előszeretettel alkalmaztak. A művészet a legjobb esetben is felesleges luxus maradt. Világi hívságnak tűnt, amelynek nem lehet helye az egyházban. A művészet például elvonja a szegényektől a támogatást. Ezek mind olyan gondolatok, amelyeknek nincs közvetlenül közük a művészetek körüli vitákhoz, de mindig aktuális jelentőséggel bírnak a szerzetesrendek reformtörekvéseinél és a képrombolók pusztításainál. Az egyház világtól menekülő aszketikus, spiritualista tendenciája sem kedvezett a keresztyén művészet kialakulásának. Az egyházatyák közül Alexandriai Kelemen az egyetlen, aki a niceai zsinat előtt a művészetek szépségét illetően fogékony volt, és az igazi szépség célját az érzéki dolgokon túl, minden szellemi szépség forrásában, az Istennél kereste. Konstantin után a fejlődés felgyorsult. Isten kiábrázolásának ótestamentumi tilalmát a császár minden valószínűség szerint soha nem szegte meg, és nem is engedte meg a kultikus képtiszteletet. Miközben az uralkodó a Laborum-ot keresztyén szimbólummá tette, amelynek mint háborús jelvénynek és mint pogány szimbólumnak is szakrális tisztelet járt, először történt meg, hogy az egyház zárt teológiai rendszerébe idegen elem keveredett. Ez nem is maradt messzemenő következmények nélkül. Ehhez társulnak a hivatalos államegyház reprezentatív szükségletei, amelyeknek hatalmas építkezései, mint például a bazilikák, a művészetet is igénybe veszik. A győzedelmes keresztyén egyház művészetében Jézust már gazdag római államférfiként vagy bölcs filozófusként ábrázolják, az egyszerű palesztinai tájak reneszánsz ízű, csodálatos itáliai tájakká változnak. Az egyszerű katakomba festmények helyébe pompás bibliai képek, tablók lépnek. A régi „pietista” elfordulás a művészettől és a pompától nem tűnik el teljesen – ellenkezőleg: részben egyfajta, élesebb, szerzetesi-aszketikus hangsúlyt kap, nagyjában és egészében azonban nem a maga tisztaságában.

A kereszt ábrázolása és az inkább dekoratív, valamint zsánerszerű motívumok a templomokban aránylag korán megjelennek. A templomi képeket először Basilius, Nyssai Gergely, Asterios, Prudentius említi; ezek majdnem minden esetben martirológiai ábrázolások. Karl Holl mutatott rá arra az első látásra meglepő tényre, hogy a képek tiszteletében csak az első, még „ártatlan” lépés – vagyis hogy a templomokban általában vallásos tartalmú képeket mutattak be – keltett ellenvetést. Meglepő a fejlődés

második szakasza: a pogány felfogás és a pogány képtisztelet átvétele. Az a reakció, amit évszázadokkal később a képvíta jelentett, túl későn jött. Ennek a folyamatnak a látszólagos különössége részben bizonyára abból érthető, hogy a kép és a képtisztelet a legtágabb értelemben vett „kultikus” beállítottság a kép valóságával szemben, és ezek az ókori ember számára sokkal szorosabban összetartoznak, mint a modern, hűvös és a kép tisztán esztétikai szemlélete esetében. Ez a magatartás elementárisabb és eredetibb, mint bármilyen határozott teológiai értelmezés, a politikai élet területén éppúgy, mint az emberi kultúra területén – szűkebb értelemben: a vallás szférájában.

A művészet alkalmazásának, elterjedésének oka az, hogy az első század után – egy kép nélküli szakasz után – a kegyességben is belső fordulat állt be. Ezen a téren különbség van Nyugat és Kelet között. Nyugaton a képtisztelet az egyház alsóbb rétegeiben játszott erőteljesen meghatározó szerepet. Meg lehet kérdezni, hogy ez miért van így? Az általános utalás azonban a nyugati és keleti ember gondolkodására csak motívum lehet, és nem indok. Inkább az erőteljesen tovább ható missziói feladatokra kell emlékeztetni, amelyek élesen elutasították az ószövetségi bálványimádást, és vonzódtak a felvilágosító didaktikához. Igazán döntő azonban a nyugati kegyesség mélyebb sajátossága és egészében véve teológiája, ami sokkal inkább a deus crucifixus-ra, mint deus incarnatus-ra irányul. Ez a keresztyén megváltás-gondolat sajátos morális-jogi-politikai felfogásában és az üdvösség ennek megfelelő elsajátításában jelenik meg.

A nyugati ember a szabadulást az üdvösséget hozó cselekedet által keresi. A keresztyén ember a templomban Isten ígéretéhez tartja magát, amely lényege szerint nem érthető „képzőművészeti”, vagyis azt nem helyettesítheti egy kép. Az óegyházban először szimbólumok, majd jelenetek, később személyekről készült ábrázolások, végül Krisztus-képek jelennek meg. A korai keresztyén művészet keletkezésével egyidőben a késő antik művészet is a nagy átalakulás korát éli. A korai keresztyén művészet átvette a késő antik művészet formanyelvét; ez a művészet csak keresztyén témák kialakításával nyer sajátos jelleget. A teológusok jól látták azt a veszélyt, amit az ókori istenkultusz és alkalmazása jelentett a keresztyénség életében. Az óegyházi írók műveiben nincs szó a művészet tagadásáról és megvetéséről; a művészettel kapcsolatos viták elsősorban teológiai kérdésekből indulnak ki. Különösen felerősödik majd ez a kérdés a Nagy Konstantinus-féle tolerancia után. A győzedelmes keresztyénség szolgálatába állította a művészetet. A 2. század egyházi íróinak a félelme beteljesedett: a művészet használata bekerült az egyházi gyakorlatba. Az antik „istencsászárok” imádása helyébe Krisztus, a mártírok, majd a szentek evilági ábrázolása lép. Dúl a harc a bibliai keresztyénség spiritualizmusa és a hatalom szolgálatába állított keresztyén művészet között. Nagy utat tett meg a művészet a katakombafestményektől a 6. századig, amikor ez az egymásra ható folyamat befejeződik. Ekkorra eltűnik a különbség a régi antik és az új, az ókeresztyén művészet között. Egy művészet van: a keresztyén művészet – s ezen az alapon új erők kezdenek hatni egymásra.

Zempléni Múza

Az emberfelettiből eredő erő valamilyen bensőségességet hoz létre: a vallásosságot. Ezt az erőt pedig Isten kegyelmének nevezhetjük. Az életfundamentumnak az ilyen bizonyossága ott van a vallásos alkotó vallásos műalkotásaiban, mely mentes minden szubjektívizmustól, vagyis egy olyan pusztá véletlenszerűségtől, egy múltó „hangulat” pillanatszerűségétől, amit a szubjektumnak önmagával kellene elrendeznie, de anélkül, hogy mindez objektív értelemben bármit is jelentene. A nagy „divinók” (Leonardo, Rembrandt, Friedrich, Van Gogh) a tisztán formai elemekben lakozó vallásos magatartást mint örökkévaló értéket érzékeltetik. Ahhoz, hogy ezt a vallásfelfogást megérthessük, értékeinek objektivitását nem „lokalizálhatjuk” az emberen kívül. Hiszen a szubjektum vallásos minősége maga is objektív, maga is a lét, amelynek magán- és magáért-valósága szerint metafizikai jelentősége van.

„De ahol a vallás valósága a szubjektum léteben van lehorgonyozva, vagy sokkal inkább ő maga a szubjektum léte, ott vallásossága éppenséggel maga is objektív, olyan érték, amely, ha egyszer már tételeződött, annál értékesebbé teszi a világ létét általában és időtlenül.”⁹

Szólnunk kell még a művészet, illetve a műalkotás vallásáról. Maga a mű, a tárgy művészi funkciója, azaz az ecset, a toll, a tű, a véső vonalvezetése vallásosan átszellemített: „az alkotás dinamikájában magában rejlik az a tónus, amelyet vallásosnak nevezünk, s amely a történeti vallásosság és a transzcendencia területén a vallás tulajdonképpen „tárgyaivá” kristályosodik ki. Ennélfogva egyáltalán nincs szükség vallásos részletekre az ilyen kompozíciókon, az egész vallásos, mert vallásos az a priori energia, amely megteremtette.”¹⁰ Az ilyen ábrázolásoknál nincs szükség úgy-mond vallásos cselekvésre, hiszen vallásos jellegével életfolyamatuk áthatja az egész tartalmát.

Zenei példával élve: Mozartól ismert, hogy minden szöveget meg tudott zenésíteni, ezzel megteremtette a világ zeneirodalmának egyik legszebb életművét, bízván abban, hogy a zene szépsége elfedi a szöveget. Bach, majd Schumann viszont nagyon elmélyednek a szövegben – e legmélyebb réteg gyökereiből hajt ki a műalkotás. A zenét a szöveg alaphangulata határozza meg, a zene hangulata pedig visszatér a szöveghez, önnön lényege alakítja újjá ezt a zenét. A nagy művészeknél magát az alkotást is az ábrázolt folyamat milyensége, azaz a vallásos lét lényege hatja át, és így az adott művészi eljárás közvetítésével a műalkotásban megragadott folyamat ismét a vallásos lét részévé tagolódik.

De térjünk vissza a vallás és a képzőművészet reformációt követő magyarországi fejlődésének áttekintéséhez.

A magyarországi reformáció az ismert történelmi helyzetből adódóan nem tehetett többet, mint hogy – Makkai László drámai szavaival –: „Megelégedett azzal, hogy a jobb időkből átörökölt templomát tisztességesen fenntarhatta.”¹¹ Az azt követő ellenreformáció új helyzetet teremtett az alkotó tevékenységben, és az 1781-ben kiadott Türelmi Rendelet szabadította fel az elfojtott és lappangó indulatokat, s ezzel párhuzamosan emancipálta a felvilágosodás által amúgy is legitimált autonóm bibliai ábrázolásokat. Joggal mondja Sinkó Katalin: „A templomi használatra, illetve privát célra,

vagy kiállításra festett vallásos tárgyú művészet elkülönülése egy hosszú, szekularizációs folyamat utolsó állomását jelentette.¹² Ezért is izgalmas a 19. század története, és ha a Sedlmayr-i korszakolásra gondolunk, elérkeztünk kérdésfelvetésünk esszenciájához: a vallásos, autonóm individuom hogyan értelmezi a Bibliát? Az individuom – szinte vallások felettiként – hogyan értelmezi a vallásos tematikát? A képfunkció változásának történetét több kutató feldolgozta, így erre most nem térünk ki.¹³ A protestantizmus elutasította a nyilvános képtiszteletet, amivel a művészetet új impulzusok keresésére ösztönözte. Kialakult egy protestáns ikonográfia és egy kedvelt, nevelő szándékú témaválasztás, amely Luther¹⁴ tanítására, a reformátusoknál Zwingli,¹⁵ de elsősorban Kálvin¹⁶ munkásságára reflektál. Luther szerint: „a képek sem nem ilyenek, sem nem olyanok, sem nem jók, sem nem rosszak. Mindegy, vannak-e vagy nincsenek... Lehetséges, hogy vannak emberek, akik képesek jó célra használni a képeket.”¹⁷ Míg Kálvin tanítása alapján: „... nem állítom, hogy képeknek egyáltalán nem szabad létezniük, ám mivel a szobrászat és festészet Isten adományai, ezért ezek tiszta és legitim használat (purum et legitimum usum) után kiáltanak, hogy ... vissza ne éljünk azzal, amit ... Isten nekünk ajándékozott.”¹⁸ Luther egyik nyilatkozata alapján az „Isten szavát egészen megszokott helyeken, otthon vagy a szabad ég alatt kell hirdetni”.¹⁹ Német nyelvterületen már a 18. században találkozunk olyan szellemiségű kiadványokkal, amelyek a természeti jelenségeket morális üzenettel ruházzák fel. 1700-ban „Ethica naturalis” címmel adtak ki Nürnbergben egy olyan munkát, amely a természet és az ethos összefüggéseit vizsgálta, illetve szemléltette. Caspar David Friedrich 19. század elején készült kompozíciói is ezt a szemléletet képviselik. Hazánkban Markó Károly művei hordoznak hasonló gondolatokat. A Biblia szereplői csak staffázs alakok a térben, mintegy kiegészítő figurák. Mintha a bibliai témaválasztás csak ürügy lenne egy panteisztikus hangvételű tájkép megkomponálásához. A klasszicizmus mitológiai témaválasztása nem nagyon kedvezett a bibliai jelenetek bemutatásának. A magyar romantika a hazai múlt ábrázolásai felé nyúlt, így újra másodlagossá vált a vallásos téma megjelenítése. Az európai újprotestantizmus, a nazarénusok, a Beuron-i iskola törekvéseiből nem sok szüremlett át a magyar festészetbe. „A nazarénusoktól, a preraffaelitáktól a naturalistákig, az orientalistáktól az expresszív szimbolistákig jelentős festők sorát foglalkoztatja Krisztus és Mária alakja, az Újszövetség, s különösen a szenvedéstörténet drámája.”²⁰ A század utolsó harmadában meglepő módon megsokasodnak a bibliai témák a magyar festészetben. Már a nazarénusoknál megjelenik az orientalizáló hajlam, amikor a bibliai jeleneteket az eredeti helyszín, a keleti táj és viselet kellékeivel látják el. A megújuló egykori protestáns bibliakritika elsősorban Friedrich Strauss, Bruno Bauer, valamint Ernest Renan (*Jézus élete*, 1863) kutatásaira támaszkodik, ezek alapján az orientalizáló festők abból a feltételezésből indultak ki, hogy Jézus óta az életviszonyok keleten alig változtak, és az ottani környezet, viselet, szokások tanulmányozása segíthet a bibliai jelenetek minél pontosabb felidézéséhez és rekonstruálásához. A művészettörténeti szakirodalom, „bibliai kelet-realizmusnak” (Orient-Realismus) határozza meg ezt az irányzatot, amelynek hazánkban talán legjelentősebb mestere Munkácsy Mihály volt. Munkácsy egy olyan

korban nyúlt bibliai témához, „amikor a vallásos szemlélet válsága visszavetette az egyházművészetet, nem ösztönözte a festőket biblikus témák feldolgozására”.²¹ A festő biblikus panorámaképei jól ismertek, tudományos és népszerűsítő feldolgozásuk egyaránt megtörtént. Az is köztudott, hogy Munkácsy Mihály biblikus témájú kompozíciói miként hatottak Csontváry festészetére. Szabó Júlia feltételezése szerint a „Munkácsy-élmények hatására akart Csontváry drámai jeleneteket ábrázolni bibliai tájakon készült életképein”.²² Az orientalizáló realizmus bibliai panorámaképei a 19. század historizáló tendenciáinak mintegy végső állomását jelzik. Az új média, a film (mozgóképek) a realiztikus historizmust sokkal hatékonyabb eszközökkel tudta megvalósítani, így tárgyalt irányzatunk divatjamúlt rekvizitummá vált.

Ugyanakkor az orientalizáló realizmus műveinek ismeretében nyilvánvaló volt a historizmus sajátos paradoxona is: a múlt és a jelen közötti szakadékot áthidalni a leggonoszabb, legteljesebb és „legprofibb” rekonstrukció kísérlet és műalkotás sem tudja. Sinkó Katalin frappáns megállapítása alapján: „Ami e képeknek a vallásos tartalmakkal való kapcsolatát illeti, megállapíthatjuk, hogy ezek a képek arra az egyházi és laikus körökből származó tömegigényre reflektálnak, mely a drámaian előadott és pszichológiai történésként feldolgozott bibliai történetek iránt mutatkozott. Ezek a törekvések végső soron a színpad drámai hatásaival próbálták a szekularizált világban már kevesek számára élhető vallásos dogmák és a liturgia antinómiáinak feszültségét pótolni.”²³ A 19. század jó néhány alkotója (Max Lieberman, Fritz von Uhde) küzdött azzal a felfogással, ami Rembrandt óta ismert volt, azaz a bibliai jeleneteket az adott kor mindennapi valóságában ábrázolták. Szép példája ennek Fritz von Uhde 1885-ben készült, protestáns tematikát követő *Engedjétek hozzám a kisdedekeket* című műve, amelyen a festő Jézust szegény vándortanítóként mutatja falusi gyermekek társaságában. Az európai festészetben a mindennapok valóságába helyezett bibliai jeleneteket az úgynevezett szegényember festészet (Armeleutemalerei) csoportjába sorolták, amely egyben a historizmus teljes elutasítását is jelentette. Ezt a vonulatot képviseli a magyar művészetben Ferenczy Károly, akinek *Hegyibeszéd* című alkotása (1896) az uhdei protestáns vallásos művészet ismeretét feltételezi. A Nagybánya környéki tájba komponált jelenet szereplői az „apostoli” kort és közösséget idézik úgy, hogy ugyanakkor a kisváros lakói jelennek meg, mint a bibliai téma szereplői. A képen megfogalmazott jelen idő a természet és az ember harmóniája révén időtlenné válik, és ezáltal szakrális tartalommal telítődik. A domboldalon tanító Jézus alakjából, mozdulatából, tartásából hiányzik mindenféle historizáló egyháziaskodás, pátosz. Az ábrázolt jeleneten a tanító Jézus alakja nem köthető egyházhhoz, valamilyen hierarchiához, vagy valamilyen szervezet liturgiájához. A beszéd helyszíne maga a természet, amely megfelel Luther már idézett elvárásainak is, miszerint Isten igéjét a szabad ég alatt kell hirdetni. A századelő magyar művészetében a gödöllőieknél lehet beszélni a vallásos művészet egyfajta megújítási kísérletéről. Gondolkodásmódjukat a preraffaeliták és Puvis de Chavannes enyhén pietisztikus festésmódja nagymértékben befolyásolta. Nagy Sándor Krisztus alakja a próféták késői utóda. *A Mester, hol lakol?* című temperaképen (1900 körül) Keresztelő Jánost – aki Jézusról prédikál a pusztából és

hatására az emberek Jézushoz indulnak – az „új szentkép” típusaként több hatásból formálja egységbe: ott van előzményként a preraffaelita W.H. Hunt *Világnak világa* című festménye, a Sâr Péladan prófétaművész ideája, valamint Tolsztoj néptanító eszménye. Jánost a nagy orosz íróval, a kép szereplőit pedig művésztársaival azonosították. Keresztelő János alakjában maga a művészet ars poeticája magasodik jelképpé: „Legelső, hogy világíts annak, aki a sötétben jár, s tereld a világosság felé szóval és tettel.” A tanítójelleg kristályosodik ki Nagy Sándor jó néhány kompozícióján (*Krisztus a világba küldi tanítványait, Szent Pál tanítja a rómaiakat, Szent Gellért tanítja a magyarokat*).

A festészetnek tehát van egy vonulata, amely a művészet fontossága, tanító jellege kapcsán a 19. században újraértelmezi Krisztus alakját és kiemeli erkölcsi tanító szerepét. 1909-10-ben Remsey Jenő ennek az értelmezésnek alapján készítette el vallásos ciklusát: *Krisztus kiűzi a kufárokat, Magdolna Jézus lábainál* című képein Krisztus az igazi élet képviselője, de ezentúl az alázatra nevelő művészet prófétája. Egy későbbi megfogalmazása szerint: „A művészet, amely... élni nem tanít, hitelt nem érdemel.”²⁴ Körösfői Kriesch Aladár, a gödöllői telep vezető egyénisége műveiben Krisztus megvilágosító, élni tanító szerepe dominál. Az 1903-ban készült képén (*Ego sum Via, Veritas et Vita*, amely később magyar nevén *Én vagyok az Út, az Igazság és az Élet*-ként vált ismertté) a művésztelep művészei és a gyermeküket sirató szülők között megjelenő Krisztus a bibliai szeretet jelképévé válik, mely a festőkolónia tagjait köti össze; fájdalmukat a művészet eszközeivel lehet enyhíteni. Körösfői szeretetvallása, tolsztojánus gondolkodásmódja áthatotta a művésztelepet, és a vallásos kompozíciókon kívül a profán témákat is befolyásolta a csendes, meghitt együttlét.

A századelő avantgarde törekvéseinél a már említett tanítójelleg újabb elemmel módosul, és szakít a gödöllőiek „jámbor” prófétájával. Jó példa erre a Nyolcok csoportjához tartozó Pór Bertalan *Hegyi beszéd* című monumentális vászna (1911) – a másik a Nyolcokhoz tartozó Kernstok Károly (*Utolsó vacsora*, 1925) kompozíciója – , ahol Krisztus szinte agitátorként jelenik meg, aki a forradalomra, az új életre buzdítja hallgatóságát. A csoportosulás további tagja Berény Róbert. *Golgota* című festményén a szenvedés a domináns elem. A szenvedéstől elkínzott figurák elvesztik körvonalukat, így egyéni létük sajátosságait, és egy ködös, átláthatatlan kavargásban oldódnak fel. Ez az expresszív megoldás köszön vissza Perlott Csaba *Golgota*-ábrázolásain is, miközben képei a háborúellenes grafikák hangvételét folytatják. Míg a *Golgota*-képeken az expresszív-kubista gondolkodásmód érződik, addig korábbi művén (*Krisztus levétele a keresztről*) megőrizte a reneszánsz vagy barokk kompozíciós sémát. Kmetty János mint az aktivizmus jeles képviselője – ide sorolható Perlott is – a Pórnál megjelenő gondolatokat vitte tovább. A szecessziós gödöllőiek, de a szimbolisták is Krisztus alakját az egyházi és világi hierarchiákkal szembenálló, tolsztojánus szeretet-figuraként értelmezik. Az expresszionisták szívesebben jelenítették meg a harcos prófétát, az önmagát is feláldozni képes forradalmár Krisztus alakját. Pór gondolatmenete is erre reflektál, amely még azzal is kiegészül, hogy Krisztus alakja „antik hősöshöz hasonló emberfeletti ember” tartásával párosult. Kmetty bibli-

Zempléni Múzsza

kus képeiben (*Hegyibeszéd, Mennybemenetel*) a küldetését pontosan betöltő személyre teszi a hangsúlyt, így például Krisztus alakja céltudatosan, kiszámított mozdulatokkal, gesztusokkal irányítja és rendezi a teret, átvitt értelemben az életet.

A két világháború közötti időszak kultúrpolitikája köztudottan fontos szerepet szánt a vallásnak, és szeretett volna véget vetni a 19. században elkezdődött, majd a Tanácsköztársaság ideológiájában kulmináló dekriztianizálódási és szekularizációs folyamatoknak. „Történeti egyházainkra szükség van, és az ország újjáépítése csak akkor lesz szilárd, ha a felépítményt a vallás és erkölcs vasbeton alapjaira fektetjük le” – írta Klebelsberg Kuno.²⁵ 1925-ben XI. Pius pápa kiadta az egyházművészetre vonatkozó enciklikáját, amelyben legitímálta a modern egyházművészetet, és négy alaptörvényt fogalmazott meg: „Az egyházművészetnek alkalmazkodnia kell a liturgiához; illeszkednie kell a környezetbe; nem az anyagi pompát kell érvényesítenie, hanem a belső értéket; végül anyagszerű legyen a templomok belső építészeti kiképzése, valamint a használatra szánt liturgikus tárgyak megformálása.”²⁶

Az egyházi mecenatúra aktivitását a különböző évfordulók megünneplése is segítette (Szent István-év, Szent Imre megdicsőülésének 900. évfordulója). A katolikus egyház számtalan kiállítást, emlékülést, rendezvényt szervezett. A protestáns egyházak is megpróbálták a művészet vonatkozásában némi érdeklődést mutatni. A református egyházban 1921-ben határozat született a népi szakrális emlékek megmentéséről, Debrecenben egyházművészeti múzeumot kívántak létrehozni. 1939-ben nagyszabású kiállítást rendeztek „Modern protestáns művészet” címmel.

A két világháború közötti időszak művészetében az államilag támogatott Római iskola mellett kibontakozni látszik egy másik vonulat, amelynek egyik fő szellemi problémája a követők nélküli próféta alakja, a remény nélküli megváltás áhítása. Ez a töprengő életszemlélet hozta létre Aba Novák *Savonaroláját*, csodaváró *Mene tekefjét* és *Keresztvitelét*, de az idősebb Perlott Csaba Vilmos *Krisztusfejét*, *Keresztlevételét* vagy *Sírató asszonyait* is. Derkovits Gyula (*Utolsó vacsora*) Krisztus alakja talán éppúgy soha el nem érhető világot és messzeséget idéz, mint előbb említett kortársainak vallásos figurái. Derkovits a művész próféta szerepvállalása mellett szállt síkra, és a tömegek felemelését (programszerűen a német expresszionisták hirdették mindezt), a szerető egyetértés etikáját vallotta.

A korszak vallásos festészete szempontjából a legjelentősebb tömörülés a Római iskola volt. Bár elsősorban egyházi megrendelésre dolgozott, az egyén gondolkodásmódját is jócskán befolyásolta. A II. Nemzetközi Egyházművészeti Kiállításon (Padova, 1934) szereplő magyarok munkáit az olasz sajtó kellő módon kiemelte: Ohmann Béla *Keresztjét*; Aba Novák jászszentandrászi freskótervét, Sztehló Lili *Angyali üdvözlését* (ezt Mussolini vásárolta meg). Aba Novák Vilmos elsősorban murális feladatokban jeleskedett, Patkó Károly novecentizmusa atmoszferikus elemekkel gazdagodott, miközben a nagy állami feladatok helyett csendes rajztanári állást vállalt. Molnár C. Pál a quattrocento archaizáló világát ötvözte szürrealisztikus elemekkel. Kontuly Béla szívesen festett falképeket (*Szent Márton élete*, 1942).

A nagybányai hagyomány továbbélését a posztnagybányaiak garantálták. Réti István

1924-ben a *Krisztus összeroskad a kereszt alatt* című képén a nála szokatlan manierisztikus szerkezeti elemekkel próbálkozik, hátat fordítva nagy példaképének, Puvis de Chavannes-nak.

A Gresham-csoport festészetében is hangot kap a szakrális tartalom. Szőnyi István 1928-ban festett *Zebegényi temetésére* Eugen Pascu, nagybányai kollégájának halálhíre indította. *Betsabe* (1923) című képén a rembrandti luminizmust a Cézanne-i színváltás módszerével elegyítette. Bernáth Aurél egy-egy mű esetében (*Ha Isten velünk, ki ellenünk, Lap a Grófok és kastélyok* c. mappából, 1922) üti meg ezt a szakrális hangot, amely társadalomkritikai dimenziót is hordoz. Közülük még talán Egry József vonzódik a bibliai témákhoz. *Vörös Krisztus* (1920 körül) című műve az életművön belül is jelentős, és ettől kezdődően egyre gyakoribb a vallásos téma piktúrájában. Erkölcsi fogódzót akar adni, újraértelmezi az ősi történeteket. A sort a *Krisztus Emmausban* festmény nyitja: falusi zárt verandán, egy asztal körül ülnek a tanítványok. Velük szemben, a mű előterében a félmeztelen Krisztus ül, aki nem más, mint maga a festő. A háttérben Keszthely lankás dombjai húzódnak. Az első Krisztus-képek után egy zaklatott, nyugtalan képi világ jelentkezik Egrynél, mely a történelmi események katasztrófaélményére vezethető vissza. A *Káin és Ábel* (1919) már ezt az expresszív korszakot jelzi. 1929-ben Szicíliába utazik, és hazatérése után festi meg a *Keresztelő Szent János* (1930) című képet, amelyben szakít minden ikonográfiai sablonnal, és átértelmezi a keresztelés teológiai tartalmát is: úgy akar „új emberré” teremteni, hogy a természet részévé tesz bennünket. A vallásos képek sora a *Krisztus a pribékek közt I.* című kép megfestésével (1932) lényegében lezárul.

A második világháború borzalmai újra a transzcendens, a Biblia felé irányították sok festő figyelmét (Anna Margit, Bálint Endre, Ámos Imre, Gy. Szabó Béla, Szalay Lajos, Vajda Lajos és mások). Az ötvenes évektől azonban a politikai helyzet nem kedvezett a bibliai témák megjelenítésének. Mégis voltak művészek, akik vállalták e nem „támogatott” és nem „ajánlott” tematikát: a teljesség igénye nélkül Ország Lili, Szántó Piroska, Kondor Béla, Csernus Tibor, Somogyi Győző. Az alkotói szabadság kiteljesedését az 1989/90-es politikai fordulat teremtette meg, ám az ezt követő fejlődés értékeléséhez ma még nincs kellő történelmi távlatunk.²⁷

Jegyzet

¹ Idézi Sinkó Katalin: *Templomi képek, biblikus művészet a 19. században. A vallási témák szekularizációja*, in: *Vallás és képzőművészet*, szerk.: Lőrincz Zoltán, Szombathely, 1995, 66.o.

² *Hamburgi Kunsthalle, Leltári szám: III. XVIII.*

³ *Luther und die Folgen für die Kunst*, szerk: Werner Hoffmann, München, 1983, 265.o.

⁴ *Georg Simmel: Rembrandt, Budapest, 1986, 13.o.*

⁵ *Ua. 116.o.*

⁶ *Ua. 117.o.*

⁷ *Hans Sedlmayr: Die Zeitalter der Abendländischen Kunst. Epochen und Werke, II. köt., Wien, 1960, 342-352.o.*

⁸ *Vö.: Lőrincz Zoltán: Az ógyház spiritualizmusa. Adatok az ókeresztény művészetéhez*, in: *Val-*

lás és képzőművészet, i.m. 17-25.o., illetve: *Életünk*, 1993. 10. szám, 901-910.o.

⁹ Simmel: i.m. 124.o.

¹⁰ Ua. 130.o.

¹¹ Hans Belting: *Kép és kultusz. A kép története a művészettörténet korszaka előtt*, Budapest, 2000, 488.o.

¹² Sinkó Katalin: i.m.

¹³ Belting: i.m.; Pavel Florenszkij: *Az ikonosztáz*, Budapest, 1988; Marosi Ernő: *Kép és hasonmás. Művészet és valóság a 14-15. századi Magyarországon*, Budapest, 1995; Valerij Lepahin: *Az óorosz kultúra ikonarcúsága*, Szeged, 1993.

¹⁴ Werner Hoffmann: *Die Geburt der Moderne aus dem Geist der Religion*, in: *Luther und die Folgen für die Kunst*, i.m. 23-71.o.; Belting: i.m. 584-586.o.; Margarete Stirm: *Die Bilderfrage in der Reformation*, Gütersloh, 1977.

¹⁵ *Bilderstreit, Kulturwandel in Zwinglis Reformation*, szerk: Hans Dietrich Altendorf – Peter Jezler, Zürich, 1984; Belting: i.m. 583-584.o.; Stirm: i.m.

¹⁶ Lőrincz Zoltán: *A képrombolások, avagy a képzőművészet és a vallások sajátos viszonya* (doktori disszertáció, kézirat), Debrecen, 1986, 154-176.o.; Belting: i.m. 587-588.o.; Stirm: i.m.

¹⁷ Belting: i.m. 585.o.

¹⁸ Ua. 588.o.

¹⁹ Idézi Sinkó: i.m. 67.o.

²⁰ Szabó Júlia: *Munkácsy Mihály biblikus témájú képeinek hatása Csontváry Kosztka Tivadarra*, in: *Munkácsy Mihály (1844-1900) nemzetközi tudományos emlékülés előadásai*, szerk: Sz. Kürti Katalin, Debrecen, 1994; Werner Hoffmann: *A földi paradicsom. XIX. századi motívumok és eszmék*, Budapest, 1987, 76-78.o.

²¹ Sz. Kürti Katalin: *Munkácsy Krisztus képei*, in: *Munkácsy Mihály (1844-1900) nemzetközi tudományos emlékülés előadásai*, 72.o.

²² Lásd: Szabó Júlia: i.m. 21. sz. jegyzete.

²³ Sinkó: i.m. 74.o.

²⁴ *Magyar művészet 1890-1919*, szerk: Németh Lajos, Budapest, 1981, I. köt. 425.o.

²⁵ *Magyar művészet 1919-1945*, szerk: Kontha Sándor, Budapest, 1985, I. köt. 107.o.

²⁶ Ua. 108.o.

²⁷ A hivatkozott festmények részletes elemzését lásd: Lőrincz Zoltán: *A Biblia a magyar festészetben*, Budapest, 2002.

Éles Csaba

Ulrich Zwingli pályaképe – Luther és Kálvin között

A kálvinizmus nem azonos az ún. helvét reformációval. Legerősebb része annak, de több is nála: a franciáké, a hollandoké, a skótoké, a magyaroké, Európáé – az egész emberiségé. A helvét reformáció második legnagyobb és eredeti koncepciójú vallás- és művelődéstörténeti jelentőségű alakja Ulrich Zwingli Zürichben, akit ugyanott Heinrich Bullinger követett. Kronológiailag megelőzi Kálvint, jelentőségében viszont – bár szorosan – mögötte marad. Fordított fontossági sorrendben ugyan Genfnek is két reformátora van: Farel Vilmos és Kálvin János. Ne hagyjuk említetlenül a nálunk kalandozó őseink révén ismert St. Gallent és a Bázélhez közel eső, a történelemben hol franciának, hol németnek számító Strasbourgot (vagy Strassburgot). Előbbiben Vadion, azaz Joachim von Watt, utóbbiban Martin Bucer (1491-1551) szerzett magának maradandó hírnevet.

Zwingli 1484. január 1-jén született a svájci Wildhaus im Toggenburgban. 1498-tól a bécsi egyetemen filozófiát tanult, baráti kapcsolatban állva az ottani humanista körrel (Celtis, Cuspinianus). 1504-ben megszerezte a baccalaureusi, két évvel később a magister artium fokozatot. 1506-ban Konstanzban pappá szentelték. 1514-től levelezett a Bázélben élő Erasmusszal. 1519-ben a zürichi nagytemplom, a Grossmünster főplébánosává lépett elő.

Reformátori tevékenysége kezdetben a pápai zsoldossereg zürichi utánpótlása, a böjt általánosan kötelező érvénye és a papi cölibátus ellen irányult. Az 1523. január 29-i hitvitára, ezen a gondolati úton haladva – kibővítve a pápaság, a szentmise, a szerzetesi fogadalom elutasításával – készítette el 67 tételét. Ezen és az október 26-i vallási vitán is Zwingli elmélete győzelmeskedett. Chadwick a következőképpen összegzi a három nagy reformátor vitapartnereikhez való viszonyát: „Kálvin nem volt rugalmas, de nem volt elfogult és szűk látókörű sem. Zwingli lenézte ellenfeleit, Luther jórészt gazembereknek tartotta őket. Kálvin viszont jól látta, hogy érveik vannak, és hogy ezeket meg kell cáfolni.”¹

Az elméleti győzelem után nem váratott magára sokáig Zwingli tanainak gyakorlati diadala sem. Előbb a körmeneteket és zarándoklatokat szüntették meg, majd 1524 áprilisában a papok közül sokan megnősültek. A reformátor is ekkor szentesítette a nyilvánosság előtt egy Anna Reinhardt nevű gazdag özvegygel 1522 tavaszán titokban kötött házasságát.

A lényeg előrebocsátása után sem érdektelen két konkrét szemelvényt idéznünk Zwinglitől, a római katolicizmus kritikusról. Az elsőben a leghatározottabban utasítja el a pápa csalhatatlanságát, bármiféle kivételezettségét a keresztyének körében: „nemcsak a Szentírásból, hanem magának a hitnek természetéből is világos, hogy semmi-

féle teremtménynek szavát az Isten szava gyanánt elfogadni nem lehet: a teremtmény szava a lelkiismeretet megnyugtatni nem képes.”² A másodikban a városi kolduló barátok három alapvető fogadalmáról állapítja meg, hogy valóságos életükben éppen ezek tökéletes ellentéte igaz: „Szüzességet fogadnak, de ezzel aztán meg is elégednek, azután kéjvágyóbbak a bakkecskénél. Szegénységet fogadnak, azután a királyok is többet nélkülöznek, mint ők. Engedelmességet fogadnak, amely nyilvánvaló engedetlenség az Isten iránt, amely híjjával van minden keresztyén szeretetnek.”³

A városi tanács döntése alapján még azon a nyáron elszállították a képeket és erekléket a templomokból. Év végén a kolostorokat feloszlatták és vagyonukat lefoglalták. 1525-ben az egész zürichi kantont Zwingli szellemében reformálták meg. Ugyanebben az időben a reformáció frontján is elszánt ellenfelekkel kellett szembeülnie: a Konrad Grebel és Felix Mantz vezette újrakeresztelőkkel. Zwinglinek az anabaptisták mozgalmát a zürichi kantonban – a legradikálisabb eszközök (gondoljunk például a vízbefojtásokra) alkalmazásával – csak 1530-ra sikerült felszámolnia.

Zwingli maradandó értékű fő műve *Az igaz és a hamis vallás magyarázata* (*Commentarius de vera et falsa religione*), amely 1525-ben jelent meg. Lutherrel szemben szerzője azt állította, hogy az Oltáriszentség csak kenyér és bor – melyek távoli emlékei és kézzel fogható jelei csupán Jézus Krisztus testének-vérének. A Zwingli-féle istentisztelet kizárólag imából, prédikációból és úrvacsorából állott. Zwingli kantonjaiban nemcsak a festmények és szobrok, hanem az ének és a zene is kívül kerültek a templom falain.

Nem meglepő, hogy a *Commentarius* a pápaság, a katolikus felsőpapság és a szerzetesrendek kemény kritikáját kínálja. De az már kiemelendő, hogy ez a mű a világi hatalmasságok bírálata is. „Ó, jó fejedelmek, ne higgyétek, hogy az alsó néposztályok nincsenek tisztában azzal, hogy mennyire távol vagytok Krisztustól, mihelyt nyílt rendeletekben azt mondjátok, hogy az igaz vallást védelmezték, a valóságban pedig kegyetlenebb üldözésbe estek a törököknél.”⁴ Nem fontos tudnunk, hogy mely fejedelmekre gondolt pontosan Zwingli. De az már lényeges, hogy azok a fejedelmek (mindenekelőtt Hesseni Fülöp), akik valamennyi protestánst egy császárelenes unióba akartak tömöríteni, nehezményezték a politikai szempontból zavaró elvi ellentéteket a reformátorok között. E fejedelmek kívánságára jött létre – egyfelől Zwingli, másfelől Luther és Melancthon – nézetegyeztető találkozója Marburgban, 1529. október 1-3. között. Tizennégy pontban egyetértettek – a tizenötödikben, az úrvacsora kérdésében azonban nem. A strasbourgi illetőségű Martin Bucer reformátori tevékenységének nagy részét azzal töltötte, hogy Luther és Zwingli követőinek összebékítésével kísérletezett.

Az úrvacsora kérdésében képviselt kompromisszumos javaslatát Owen Chadwick ekképpen foglalja össze: „...Luthernek is igaza van abban, hogy objektív ajándék adatik az úrvacsorázónak, és Zwinglinek is igaza van, hogy a hitetlen ember nem vesz magához semmi mást, mint pusztá kenyeret.”⁵ Kálvin álláspontja mindkét féllel szemben az, hogy a kenyér és a bor sem nem valóságos krisztusi test és vér, sem nem szimbolikus jelzések; hanem olyan szentségek, amelyekben Krisztus spirituáli-

san van jelen. Az úrvacsora szerinte az Ige megtestesülése a gyülekezet előtt.⁶ Chadwick – mielőtt az összehasonlítás körét Kálvinnal is kibővítené – Zwinglit előbb – fejlődéstörténeti okokból kifolyólag nagy helyesen – Lutherrel veti össze. „Zwingli sokkal szellemesebb, filozofikusabb és képzetesebb, mint Luther, viszont kevésbé mély és vallásos. Az egyház megreformálásának vágya az ő esetében inkább a humanista követelése, aki gyűlöli a meddőséget és a maradiságot, mintsem a szerzetes vágyakozása, aki ördögi kísértések viharában küzdve védelmezi népének lelkét. Zwingli kevésbé pesszimista az emberi természetet illetően és sokkal bizakodóbb a kiváló pogányok örök sorsa felől.”⁷

Zwingli reformációja 1528-ban győzedelmeskedett Bernben; majd a következő évben Bázelen is, ahol Oekolampadius (Hausschein János) volt a város plébánosa. 1530-ra Svájc vallásfelekezeti nagyjából két egyenlő, külön-külön szövetségbe tömörült és szembenálló félre oszlott. Protestáns lett Zürich, Bern, Bazel, St. Gallen, Mühlhausen, Schaffhausen, Glares és Appenzel. „Pápista” maradt Schwyz, Uri, Unterwalden, Zug, Wallis, Luzern, Freiburg és Solothurn. A kezdeti békét a protestáns városok vetették el azzal, hogy a katolikus országrészek elől elzárták a gabonaszállítás útját. 1531. október 11-én a kappeli csatában a protestánsok megsemmisítő vereséget szenvedtek.

A vezérséget vállaló Zwingli is holtan esett el a harcmezőn, tetemét felnégyelték és elégették. Így Zwingli, tragikus módon, hű maradt címeréhez. Míg ugyanis Vadian emblémája a hüvelyében tartott kard volt, addig Zwinglié a kivont kard. „Kálvinnak nem volt érzéke Zwingli életének bizonyágtevő hűsége iránt. Luther nem ismerte el Zwinglit mártírnak, mert azt tartotta, hogy nem igaz ügyet védelmezett, hanem makacsul megállott tévedések mellett. Mi azonban tudjuk, hogy a svájci reformációnak Kálvin előtt igenis meggyökeresedett faja volt már, s Zwingli ezt a zsenge fát vérével öntözte. Lehet-e komolyabban felfogni a kötelességet Isten iránt, mint a nyitott szemmel halálba induló Zwingli tette?”⁸

Zwingli szerepét Heinrich Bullinger vette át, aki megszerkesztette az *Első Helvét Hitvallást* (*Confessio Helvetica Prior*). Az 1535-ben született szöveget 1562-ben már kálvini szellemben dolgozta át: ez lett a *Második Helvét Hitvallás*. Zwingli követői, a zwingliánusok, már az 1549-es zürichi egyezmény (*Consensus Tigurinus*) értelmében Kálvin követőivé váltak. Nemzetközi hatásra utaló, magyar vonatkozású érdekesség, hogy Kálmáncsehy Sánta Márton már 1551-ben, Debrecenben, Zwingli szellemében prédikált.

„Komplex természet, magában sokszor egészen ellentétes irányba törekvő erőket egyesít, felöleli korának egész kultúráját. Így lesz szüklátóköri, de robbantó hatású próféta helyett a kultúra tágas horizontú embere. ... Kálvin messzebbre látott, talán mélyebbre is, de a feltétlen komolyság, az elhivatottság tudatában gyökerező határtalan munkakészség szellemi alkatukat mégis közelebb állónak mutatja, mint ahogy elismerni szokás. ... Kálvin nagy gondolkodó: Zwingli az ezerarcú életnek Krisztusvezette mestere. Kálvinnak nincsenek a tökéletes eredetiség igényével fellépő gondolatai, Zwinglinek vannak, csakhogy nem a vallásos élmény síkjába esnek. ... Zwingli

inkább volt kitéve divatoknak, racionális és liberális korszakok talán érdemén felül méltányolják benne a lelkiismeretei szabadság apostolát, a hazafit, a zsarnokság megtörőjét, filozófikus beállítottságú idők az ő keresztyénységét egy bizonyos, a Bibliából levezetett filozófiának érzik és ekképpen tekintik elfogadhatónak. Viszont misztikus és pietisztikus áramlatok hűvösen haladnak el mellette.”⁹ Mint látjuk, Soós Béla csupán Kálvint és Zwinglit hasonlítja össze – illetve állítja szembe –, Chadwick viszont a bipolaritást hárompólusúvá szélesíti. Ennek következtében Zwingli lényegesen más megvilágításba kerül. Kálvintól való különbözősége elhalványul – Lutherrel szembeni mássága viszont kidomborodik. A végeredmény így megint csak kétpólusú lesz. Zwingli és Kálvin képviselik az intellektualitás dominanciáját – Luther pedig az emocionalitását. „Sem Zwingli, sem Kálvin nem engedték, hogy barátaik gondolataikat csodáló és utánzó tanítványként a szívükbe lássanak; az emberek hűségét szellemük hűvös erejével nyerték meg. Luther mindig a szív embere maradt, belső érzéseit és gondolatait mindig láthatóvá tette, és társait sokkal inkább erkölcsi nagyságával, mintsem finom észérvekkel nyűgözte le. Az ellentétet nem szabad eltúlozni. Minél többet tudunk a két svájci reformátorról, annál nehezebb száraz entellektüelként jellemezni őket. De a különbség mindenkinek feltűnik, aki e három férfi jellemét és szellemét pontosan meg akarja érteni.”¹⁰

Jegyzetek

¹ Owen Chadwick: *A reformáció*, Osiris Kiadó, 1997, 83.o.

² Ulrich Zwingli: *Commentarius vagyis az igaz és a hamis vallás magyarázata*, Hornyánszky Nyomda, Budapest, 1905, 56.o.

³ Ua. 228.o.

⁴ Ua. 279.o.

⁵ Chadwick: i.m. 76.o.

⁶ V.ö.: Kálvin: *Rövid értekezés az úrvacsoráról*, 1541.

⁷ Chadwick: i.m. 72.o.

⁸ Soós Béla: *Kálvin és Zwingli*, in: *Kálvin és a kálvinizmus. Tanulmányok*, Tisza István Tudományegyetem, Debrecen, 1936, 289.o.

⁹ Ua. 281, 289, 291.o.

¹⁰ Chadwick: i.m. 72.o.

Szakáll Sándor

A Zempléni (Tokaji)-hegység földtani viszonyai

Az Északi-középhegység legkeletibb tagja a Zempléni-hegység. A történelmi Magyarországon – a ma Szlovákiába eső folytatásával együtt – Eperjes-Tokaji-hegységnek nevezték (a földtani szakirodalom a trianoni döntés óta Tokaji-hegységnek). Délnyugaton a Szerencsi-dombsággal, míg északkeleten a zömmel Szlovákiához tartozó Zempléni-dombsággal érintkezik.

A hegységet két jelentős folyó, nyugatról a Szlovákiában eredő Hernád, keletről a Szlovákiában és Ukrajnában eredő Latorca, Ung, Laborc, Ondava és Tapoly folyók vizéből táplálkozó Bodrog szegélyezi. A hegység északnyugati oldalán, a Borsó-hegy aljáig a patakok közvetlenül a Hernádba torkollanak. Hejcétől délre viszont a patakok a Szerencs-patakba futnak. A Nagy-Milic környéke, a Hegyköz és a hegység középső részének (pl. Kemence-patak) vizeit a Ronyvába ömlő Bózsva-patak gyűjti össze. A Ronyva Felsőregmectől Sátoraljaújhelyig határfolyó, nem sokkal utána a Bodrogba ömlik. A hegység délkeletre tartó patakjai mind a Bodrogba tartanak. A Bodrog legszebb kanyarulatait és morotvát Szegilong és Bodrogkeresztúr között lehet látni. Végül a Tisza a tokaji Kopasz-hegy lábánál, a Bodrog torkolatánál érinti a hegységet. A hegység éghajlata, tekintettel a hosszúságára, északi-déli kiterjedésére és a sokszor jelentős magasságkülönbségekre, igen változatos. Az északi hűvös, mérsékelt nedvestől a déli mérsékelt meleg vagy mérsékelt szárazig terjed. Az átlagos évi középhőmérséklet 8,5-10 °C, az évi csapadékmennyiség 600-650 mm.

A hegység földtörténete

A hegység északkeleti részén, Felsőregmec és Vilyvitány térségében, az ország legidősebb, feltételezések szerint 900 millió évnél idősebb metamorf kőzetei bukkannak a felszínre. Ezeket alapvetően gneisz és csillámpala kőzetek alkotják. Az ennél fiatalabb, karbon-perm időszakot képviselő homokkő konglomerátum és agyagpala ugyanezen a területen ismert. E kőzetek legnagyobb felszíni kibukkanásai az országhatár túloldalán, a Zempléni-dombság délnyugati részén fordulnak elő. A perm-triász vörös homokkőből, aleuritből álló rétegek, a triász időszak sötétszürke mészköve, illetve a ritkább jura képződmények a magyar oldalon csak mélyfúrásokból ismertek. A kréta időszakban megindult hegységképződést követő kiemelkedés és lepusztulás minden bizonnyal a miocénig tarthatott, mert ebben az időintervallumban képződött kőzeteket a hegység területén nem ismerünk.

A Zempléni (Tokaji)-hegység vonulata egy észak-déli csapású vulkanotektonikus ár-

kot követ. Ebben a nagyméretű süllyedékben – többek között a fentiekben említett – idős képződményekből álló aljzat kb. 2000-3000 m-es mélységben helyezkedik el. Az aljzat felépítésére – tekintettel arra, hogy nem mélyültek a miocén vulkáni ösztletet teljesen átharántoló fúrások – csak a vulkanitokban talált közetzárványok (ún. xenolitok) alapján tehetünk következtetéseket. Ezek vizsgálata alapján azt feltételezik, hogy a hegység nyugati részén a Cserehát aljzata folytatódik. Északon az aljzattal a Vilyvitány-Felsőregmec környékén felszínre került paleozoos képződmények adják. Sárospatak térségében mezozoos mészkő, míg a déli részen feltehetően kristályos, granitoidokból álló aljzattal számolhatunk.

A Zempléni (Tokaji)-hegység hazai vulkáni eredetű hegységeink között a legváltozatosabb anyagú. Szerkezetét és a kőzetek képződési módját tekintve pedig minden bizonnyal a legösszetettebb. A miocén vulkáni tevékenység első terméke, mely a paleozoos-mezozoos képződményekre közvetlenül települ, egy riolittufához hasonló kőzet, a riodácit ignimbrít. Ennek radiometrikus módszerekkel mért kora 14-15 millió év, mely a bádeni korszaknak felel meg. Ezek a kőzetek a Sárospatak-Vágáshuta vonaltól északkeletre a felszínen és felszín közelben is megtalálhatók, legnagyobb tömegük azonban betemetődött. Az aljzatra települő riodácit ignimbrítben a kezdeti kitörés nagy robbanásosságának megfelelően elég gyakoriak az alaphegység felragadott kőzetei, gneisz, csillámpala, homokkő vagy mészkő darabok. A vulkáni anyag a későbbiekben egyre „tisztább” és riolitos összetételű lett. Érdemes megjegyezni, hogy a vulkáni tevékenység az akkori miocén tengerben zajlott, melyet a közbetelepülő üledékekben, illetve vulkáni törmelékes kőzetekben lévő ősmaradványok bizonyítanak (Sárospatak, Megyer-hegy, Kovácsvágás). A riolitos vulkáni tevékenység a bádeni korszak második felében andezites-dácitos anyagot szolgáltató vulkánossággal folytatódott. Ez még mindig tenger alatti, részben pedig szubvulkáni jellegű tevékenység volt. Ilyen szubvulkáni eredetű képződményeknek tartjuk a Sátoraljaújhely környéki, sajátos körvonalú, meredek kúpokat is (Sátoros-hegyek). Ezek tehát egyes korábbi vélekedések ellenére sem elsődleges vulkáni formák.

Ezt követően, a szarmata korszakban nagy felszíni kiterjedésű, riolitos összetételű törmelékszórás következett be, melynek terméke az a riolittufa (hullott és áthalmozott, ignimbrít és tufit igen változatos együtteseivel), amely a legnagyobb elterjedésben a hegység déli részén, Bodrogszegi és Abaújszántó között található, de Pálháza és Telkibánya térségében is jól ismert (ezek radiometrikus kora 11-13 millió év). Itt kell szót ejtenünk arról, hogy a tengerbe hullott, riolitos összetételű piroklasztitokban a tengervíz hatására olyan kémiai átalakulások indultak el, melyek azokban zeolitásványok (mordenit és klinoptilolit) létrejöttét eredményezték (Bodrogkeresztúr, Rátka, Újhuta, Mád). A zeolitok a kőzet földpátjának és a kőzetüveg átalakulásának termékei. A riolittufa másik változatát a szárazulaton felhalmozódott képződmények alkotják. Ezek kevésbé cementáltak, laza állagúak (helyi elnevezésük köpor). Ilyen

laza, szárazföldre hullott tufaanyag temetett el szubtrópusi erdőséget Füzérkomlós-Füzérkajata térségében. Ebben a szenesedett és kovásodott, több deciméteres átmérőjű, álló helyzetű, még a gyökérzetüket is őrző fatörzsmaradványok őrzik az egykori erdőségek nyomát.

A hegység déli és középső (Erdőbénye és Telkibánya közötti) részének felépítésében nagy szerepe van az alsó szarmata andezites-dácitos (ún. intermedier) vulkanitoknak is. Ezek leggyakoribb megjelenési formái a lávafolyások és a szubvulkáni testek. Az erdőbényei Mulató-hegy, illetve a tályai Kopasz-hegy egyaránt kis mélységben megrekedt szubvulkáni testek (mindkettőt köfjítő tárja fel). Az alsó szarmata intermedier vulkanizmussal egyidős riolit-piroklasztitokat is ismerünk a hegységben. Ezek termékei ma főleg Tolcsva, Erdőhorváti, illetve Kishuta és Pálháza térségében találhatóak. A kutatások szerint közel egy időben működhetett két kitérés központ, az andezites Mogyoróska-Baskó, a riolitos Pálháza-Telkibánya közelében.

Az alsó szarmata andezites-dácitos vulkáni működésnek mintegy folytatásaként a felső szarmatában is nagy tömegű intermedier vulkanit került a felszínre (a két sorozat igen nehezen különíthető el egymástól). Ezek együttesen ma a hegység legfontosabb felszínformálói. A legfiatalabb piroxénandezitek legtöbbször a csúcsokon találhatóak meg, és jellegzetesen lemezes elválásúak (Gönc, Gergely-hegy; Regéc, Pengő-kő). A legfiatalabb, felső szarmata – alsó pannóniai riolitos vulkanizmus termékének tartjuk viszont a hegység nyugati lábát kísérő, a Gönctől Abaujszántóig húzódó piroklasztitokat. Ide soroljuk az elszórtan megjelenő, önálló riodácit dagadó-kúpokat is (Regéc, Várhegy). A hegység változatos vulkáni közeteinek sorát már a pannóniai korszakban képződött, és csak Sárospatak környéki (Bodroglközben mélyített) fúrásokban megjelenő bazalt képviseli (radiometrikus kora 9-9,5 millió év). Ezt a bazaltot a Zemplén (Tokaji)-hegységi vulkánosság zárótagjának tekintjük.

A földtani képződmények felszíni elosztását egyrészt a felhalmozódási rendjük, a vulkáni utóműködési jelenségek, másrészt a tektonikai, illetve az eróziós viszonyok határozták meg. A felsorolt tényezők közül a jelenlegi felszín kialakulásában a legnagyobb szerepet az erózió játssza. A mintegy 10 millió éve tartó lepusztulás a kőzetek szilárdsági viszonyainak megfelelően tarolta le a vidéket, és hozta létre a hegység mai morfológiai arculatát. Ez az oka annak, hogy a hegység területén nem ismerünk elsődleges vulkáni felhalmozódási formákat. Az eróziós folyamatok lényege, hogy az ellenállóbb kőzetek jobban kipreparálódtak a puhább képződmények anyagából. Így jöttek létre a kiemelkedő kúpot alkotó regéci Várhegy vagy füzéri Várhegy. Az ellenálló riolitok adják a Telkibánya-Pálháza közötti vonulat látványos magaslatait. Az intermedier vulkanitok legfiatalabb tömegei pedig értelemszerűen a legnagyobb magaslatok tetején jelennek meg (pl. Gönc környéke). Az intermedier és riolitos vulkanitok mellett a kovásodott kőzeteknek is meghatározó morfológiai jelentősége van. A füzérradványi Korom-hegy, illetve a sárospataki Király-hegy nagy tömegei a kovás takaró eróziótól

védő hatásának következményei. A kovás teléreknek is hasonló szerepük van, ezek, sokkal ellenállóbbak lévén az intermedier vulkanitoktól, sokszor kipreparálódnak a környezetükből (Mogyoróska-Regéc környéke).

A hegység vulkáni tevékenységének aktív ritmusait rendkívül változatos vulkáni utóműködési folyamatok követték, melyek a következők: propilitesedés, káliföldpátosodás, szulfidosodás, kovásodás, agyagásványosodás, alunitosodás, vasasodás és mangánosodás. A fluidumokkal (forróvizes oldatokkal), gőzökkel és gázokkal jellemzett hidrotermás folyamatok genetikája az alábbi sorrendet követi.

A hidrotermás tevékenység korai stádiumában regionális propilitesedés ment végbe (ez lényegében a vulkanit színes elegyrészeinek kloritosodásában, esetenként a plagioklászok karbonátosodásában és albitosodásában nyilvánul meg). E folyamatot szulfidosodás kísérheti (elsősorban kalkopirit-, galenit-, szfalerit-, piritásványokkal, például Telkibányán). A propilitesedést kísérő és főként azt követő káliumdúsulás (káliföldpátosodás) első lépcsőben az andezit és dácit plagioklászait érinti, ennek révén azokból elemkicserélődéssel (metaszomatózissal) káliföldpátok jönnek létre. A káliföldpátok újabb kiválása (elsősorban adulár formájában) a repedés-rendszerek további felnyílását követően, a hidrotermák felforrása miatt következik be. Ezzel egyidőben van a legjobb lehetőség az arany akkumulálódására (Telkibánya, Rudabányácska).

A káliföldpátosodással jelzett felforrási zónából távozó gázok kondenzációja a talajvízszint mentén és a föllette lévő zónában szulfátos-bikarbonátos tartalmú, ún, „gőzhevített” oldatrendszer hoz létre. Ebben a rendszerben lencseszerűen települő kovás testek jönnek létre („kovás sapka”). Ezeket legtöbbször alunitos és agyagásványos (kaolinites, montmorillonitos, illites) átalakulási zóna veszi körül (Sárospatak, Szerencs, Legyesbénye, Monok). A talajvízszint mentén felszínre lépő hévforrások környezetében a még magas kavasvartartalmú oldatokból a gyors lehűlés révén kovaüledékek képződnek (Komlóska). A hévforrásoktól távolabbra eljutó, egyre hűlő hidrotermás fluidumból (forróvizes oldatokból) a helyi medencékben tavi kovaüledékek jöttek létre. Ez a kovaanyag eredetileg iszap formájában halmozódott fel, mely a későbbi közettéválási folyamatok során vált vastagpados kovatelepekké (Erdőbénye, Fony, Rátka, Mád, Füzérradvány, Hollóháza). Ebben sokszor megőrződtek a tavakban élő növényi és állati élőlények maradványai, olykor pedig arzén-, higany- és antimontartalmú szulfidok képződtek.

A hegység bányászattörténete

Az első bányászati jellegű tevékenységek az ősemberhez kapcsolhatók. A vulkáni utóműködés erősen kovásodott kőzetei, illetve az üvegszerű obszidián számos feltárása, felszíni előfordulása jó alkalmat adott mind a paleolitikum, mind a neolitikum emberének azok széleskörű felhasználására. Az obszidián legjobb lelőhelyei

Erdőbénye és Tolcsva környékén ismertek. A régészeti kutatások szerint a korabeli kereskedelem révén ez a kitűnő nyersanyag több száz kilométerre is eljutott. Az erősen kovásodott kőzetek (korábbi szóhasználatnál hidrokvarcit és limnokvarcit) mint fentebb említettük, igen elterjedt képződmények. Számos olyan helyet ismerünk, ahol az ősember eszközöket készített ezekből a kőzetekből. Az egyik legjobban kutatott köfeldolgozó műhely Arka közelében található. A neolitikum embere ezek mellett minden bizonnyal felhasználta a helységben lévő sokféle más kőagyagot, illetve festékföldet (vasokker, mangánokker). Ezzel szemben az ókorból nem ismerünk bányászati emlékeket, kivéve a hegység szlovákiai folytatásában lévő veresvágási nemesopál-bányászattal kapcsolatos műveleteket. Ezeket a nemesopálokat ugyanis a görögök és rómaiak feltehetően már ismerték.

A középkorban azonban már intenzív bányáskodás indul a területen. Valamikor a 12-13. században kezdődhetett a telkibányai arany- és ezüstércek bányászata, melynek első virágkora a 14. század, Károly Róbert király uralkodása. Ebben az időben emelték Telkibányát bányavárosi rangra, ekkor a felvidéki bányavárosok sorában az előkelő ötödik helyet foglalta el. A veresvízi bányában történt súlyos bányaszerencsétlenség azonban jó ideig megállította a további virágzást. Második virágkorát Telkibánya a 18. században, Mária Terézia uralkodása alatt élte. A részben ma is látható tárók jórészt ebben az időben létesültek. Az ércesedés legfontosabb teléreit a Gyepû-hegy, a Kánya-hegy és a Fehér-hegy rejtette. Több ezer, a középkori bányáskodás emlékei közé tartozó horpa található a veresvízi táró fölött, illetve a Kánya-hegy egész területén. Az utolsó nagyobb szabású bányászati kutatások az 1950-es években zajlottak a térségben. A kovás telérek maradék terméсарanya és ezüstásványai kis szerencséivel ma is megtalálhatók a régi meddőhányókon. Középkori gyökerű a rudabányácsi Nagybányi-hegyen található aranyércesedés bányászata is. Emellett a hegység számos egyéb pontján folyt aranyra kutatás az évszázadok során (Erdőbénye, Komlóska, Regéc), azonban kiterjedt bányászati tevékenység egyik lelőhelyen sem ismert.

Részben a középkori ércbányászathoz kapcsolódott az erősen kovásodott kőzetek ércőrlő malomkövek céljára való felhasználása Telkibánya környékén. A 15. századtól sokkal nagyobb méretekben, Sárospatak mellett (Király-hegy, Megyer-hegy, Botkő) folyt malomkőbányászat, melyet a 20. század második feléig műveltek. Érdekesképpen megemlíthető, hogy a Telkibánya melletti opálváltozatokat – melyeket ékkőként is használhattak – a 18. század közepétől ismerték, leírása szinte minden neves utazó művében megtalálható.

A legalább évezredes agyagbányászatnak és fazekasságnak a hegység számos helyén nyoma maradt. Nemzetközi hírre különösen a füzérradványi illites nemesagyag tett szert, melyet a 19. század közepétől napjainkig folyamatosan termelnek. Nagy jelentőségűek voltak az 1800-as évek elejétől gyártott hollóházi és telkibányai kő-

Zempléni Múzsa

edények is, melyek nagyrészt szintén helyi agyagból készültek. A Sárospatak környéki kaolinites nemesanyagok felhasználását a 16. századig vezetik vissza, bányászata a 20. század közepéig tartott. A 20. század első felétől kezdve bányászták a Bodrogszegi, Mád és Rátka környéki kaolinites nemesanyagokat. Ehhez hasonlóan ettől az időtől számítható a rátkai bentonit és a kíséretében lévő, erősen kovásodott kőzetek kitermelése. A hegység területén számos lelőhelyen megtalálható perlitet először, évszázadokkal ezelőtt az üveghutákban használták fel, újabban pedig sokkal nagyobb mennyiségben könnyűbeton készítéséhez bányásszák. A legutóbbi évtizedekben még számos, addig nem bányászott nyersanyag hasznosítására sor került. Ilyenek többek között a szerencsi kálitufa, az erdőbényei kovaföld vagy a mádi és rátkai zeolitosodott tufák.

Külön figyelemre érdemesek a kőbányászati nyersanyagok. A középkortól ismert a jól faragható riolittufák építészeti célokra való felhasználása. Ezek emlékei Hegyalja számos községében megfigyelhetők, mind az épületek, kapubejárók, mind a temetők faragott kövei között. A 20. század első felétől pedig az intermedier vulkanitok számára nyitottak nagy kőfejtőket szerte a hegységben. Ezek anyagát legnagyobb részben út- és vasútépítésre hasznosították. Leghíresebb volt közülük az erdőbényei Mulató-hegy Hubertus-bányája, de nagy mennyiségű követ termeltek a tokaji Nagyhegyen is. Napjaink legnagyobb kőfejtője a tályai Kopasz-hegyen üzemel.

A Zempléni-hegység. Turistakalauz és útikönyv (1:40000 turistatérkép, településmertetők, túraleírások) címmel idén atlasz jelent meg a Cartographia Kft. gondozásában, másfélszáz oldal terjedelemben. A régóta várt korszerű és informatív kiadvány létrehozásában számos szerző és szerkesztő részt vett. A fent közölt szöveget a Zempléni-hegység rövid ismertetéséről szóló bevezető fejezet Szakáll Sándor által írt részeiből válogattuk. Szerkesztőségünk – megköszönve a kiadó közlési engedélyét – az útikönyvet jó szívvel ajánlja az olvasók figyelmébe.

Végvári Lajos

Domján József műhelyében

Domján József (1907-1992) Kossuth-díjas grafikusművész alkotói életművének kiemelkedő értékű darabjait a 70-es években Sárospataknak adományozta. A Sárospataki Képtár Domján-gyűjteménye 1979-ben nyílt meg a Kazinczy utcai Szinyei-házban; a város abban az évben a művészt díszpolgárrá választotta. A 25 évvel ezelőtti eseményre emlékezve rovatunkat az ő bemutatásának szenteljük. A korabeli katalógus Végvári Lajos által írt szövegének közzétételével egyúttal emlékezünk a régióhoz is kötődő neves művészettörténészre, aki 2004. május 29-én hunyt el Miskolcon.

Domján Józsefet úgy értékeli a nemzetközi szakirodalom, mint a színes grafika technikájának megújítóját. Kérlelhetetlen pontosság, céltudatos kivitelezés és sokféle irányuló gazdag képzelet jellemzik az immár hetvenéves, világhírűvé lett mester tevékenységét.

Nemcsak művészetére jellemző a többféle megközelítés, hanem egész életútjára; regénybe illő, eseményekben gazdag életére, amelynek során az

emberi lét sokféle státusát, lehetőségét valósította meg.

Budapesten született, 1907. március 15-én, sokgyermekes munkáscsaládban. Képzőművészeti készsége korán megnyilvánult, de anyagi lehetőségei nem engedték meg, hogy hajlama szerinti hivatásának éljen. Gyári munkásként dolgozott, közben egyetemi tanulmányokat folytatott. 1928-ban

Zempléni Múzsa

Bécsbe utazott, tanulmányozta a múzeumokat, s azzal a gondolattal foglalkozott, hogy beiratkozik az ottani művészeti főiskolára. Apja halála azonban hazaszólitotta, s az ő vállára nehezedett a család anyagi bázisának megteremtése. Bányásztként dolgozott, de a gazdasági világválság idején, mint annyi más munkást, őt is elbocsátották. A szerencsétlen esemény új tettek-re ösztökélte, gyalogosan nekivágott a világnak, bebarangolta Itáliát, Svájcot, Német- és Franciaországot, s mindenütt alaposan megismerte a művészeti múzeumokat. Közel 20000 kilométernyi gyalogút után visszatért Magyarországra. Modern remeteként a Bakony erdejébe vette be magát, s kizárólag az erdő termékeivel táplálkozott. Egy közeli kolostor szerzetesei vették pártfogásukba, és állást adtak neki. A következő évben visszakerült Budapestre, majd beiratkozott a Képzőművészeti Főiskolára. 28 éves volt ekkor, és hét év után, 1942-ben rajztanári oklevelet szerzett. Főiskolai tanulmányai idején érte el első sikerét, 1936-ban elnyerte a Nemzeti Szalon díját. Hamarosan ismert portréfestővé vált, de nem ennek a műfajnak a művelését tartotta életcéljának. Absztrakt festményekkel kísérletezett, és sikeresen szerepelt az ún. „spiritualista” művészek kiállításán. Domján Józsefet sok szál köti megénkhez, 1940-ben több hónapot

töltött a Képzőművészeti Főiskola miskolci művésztelepén, itt ismerkedett meg jövőendő feleségével. Később több ízben is dolgozott a Művészeti Alap sárospataki alkotóházában. Ennek emlékezetére tért vissza a világhírű művész ebbe a városba, s nagy értékű grafikai gyűjteményét a Sárospataki Képtárnak ajánlódokozta.

Visszatérve művészetének kezdeti éve-éhez, nem szabad említés nélkül hagyni, hogy 1942-ben elnyerte a fiatal művészek egyik legnagyobb kitüntetését, a Nemes Marcell-díjat. Ebben az évben a nagybányai művésztelepen is dolgozott, majd katonai szolgálatra hívták be. Megsebesült, de alkotó kedve nem csappant. A felszabadulás után részt vett az anyagi és a szellemi újjáépítésben. 1948-ban volt első nemzetközi sikere, Stockholmban és Malmöben. 1950 táján stílusa megváltozott: az akkori kultúrpolitika hatására figurális kompozíciókat készített. Az egyébként dogmatikusnak ismert művelődéspolitikai elképzelések nem váltak Domján hátrányára, a szûklátókörû megkötöttségeket legyőzendő, erőinek eddig nem ismert koncentrációjára kényszerült. Így jöttek létre kitûnő figurális sorozatai, a „Budai Nagy Antal”, a „Kádár Kata”, valamint a „Spartacus” széria.

Mesterségében egyre tökéletesedve létrehozta a „Virágok” című sorozatát, amely a Medimpex naptárának illusztr-

2004. tél

50

m ű v é s z p o r t r é

Zempléni Múzsza

rációjaként bejárta az egész világot, s méltó feltűnést keltett. Sikereinek sorozata tovább folytatódott. 1952-ben Luganóban, majd Kínában, Mongóliában és Nyugat-Európában szerepelt. Különösen emlékezetes a fametszet őshazájában, Kínában kapott elismerés; a legnagyobb művésznek kijáró tisztelettel vették körül. 1955-ben Munkácsydíjjal, a következő évben Kossuth-díjjal tüntették ki. 1956 októberében Genfben rendezett kiállítása a nyugati világ érdeklődését is felkeltette. Ekkor Svájcban telepedett le, majd az USA-ba költözött. Jelenleg New Yorkban él, nemcsak művészetét, de kitűnően megépített műtermét is számos publikáció ismerteti.

Az utolsó másfél évtizedben művészte kissé módosult. Nem tagadta meg a figuralitást, de az ember és a világ ábrázolásának nagy feladatához a magyar népművészetet is segítségül hívta. A népi faragások, díszítések precíz előadásmódja és bonyolult mintázata egyaránt léptékké vált számára. A grafikai dúcok mesteri szépsége, gondos kivitelezése, a nyomás tisztasága, a motívumok sokat sejtető gazdagsága mind részesei annak, hogy Domján Józsefet ma a többszínű grafikai technika legnagyobb mesterének, – e hanyatlónak ítélt technika – megújítójának tartják szerte a világon. Idegenben élve sem feledte szülőhazáját. Számos mű-

vének keletkezési helyét, Sárospatakot különös szeretettel őrzi emlékezetében. Így történt, hogy a mester a nagy múltú városnak ajándékozta életművének kiemelkedő darabjait. Ezzel a gesztusával Sárospatak művészeti jelentőségét emelte. A Sárospataki Városi Tanács Domján ajándékának méltó helyet biztosított, renováltatta és kiállításra alkalmassá tette az ún. Szinyei-házat, melyet a jövőben a magyar grafikai művészet egyik fontos intézményének kell tekintenünk.

(Végvári Lajos: Domján József kiállítása. Sárospataki Képtár, kiadja: Sárospatak Városi Tanács V.B. Művelődésügyi Osztálya – Sárospataki Képtár, 1979.)

Domján József később egyéni kiállításon szerepelt Miskolcon (1981), a Várszínház Galériában (1982) és a Magyar Nemzeti Galériában (1987). 1987-ben megkapta a Magyar Népköztársaság Csillagrendje kitüntetését, amely az Egyesült Államokban élő művész számára a szülőhaza harminc év utáni ismételt megbecsülését jelentette. Domján József 1992. november 25-én hunyt el New Yorkban. Műveit a Sárospataki Képtár mellett a Metropolitan Museum és a Magyar Nemzeti Galéria őrzi. (A szerk.)

m ű v é s z p o r t r é

Zempléni Múzsa

2004. tél

52

m ű v é s z p o r t r é

Zempléni Múzsza

53

2004. tél

m ű v é s z p o r t r é

Zempléni Múzsza

2004. tél

54

m ű v é s z p o r t r é

Zempléni Múzsza

55

2004. tél

m ű v é s z p o r t r é

Zempléni Múzsza

2004. tél

56

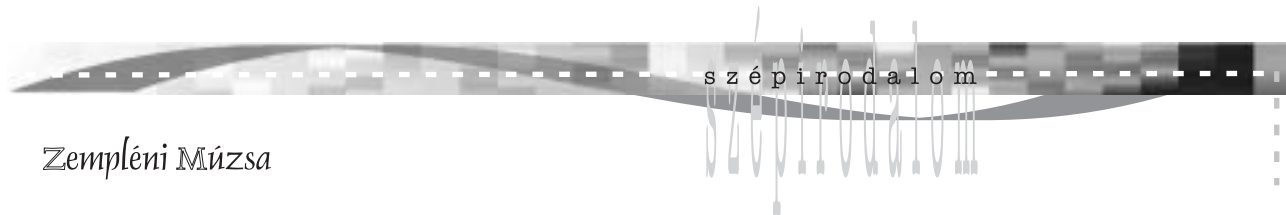
m ű v é s z p o r t r é

Zempléni Múzsza

57

2004. tél

Zempléni Múzsza

Mács József

Pataki diákok

Fiatal, sima arcú legényekről szól a történet. Üres zsebû, szegényes öltözetû és szerelmes szívû pataki diákokról. Regösökről, ahogy e tájon hívják őket: szupplikálókról. Két szál hegedûs és vagy tizenkét jótorkú énekes jelentette a pataki regösöket azon sáros, lucskos őszi napon, amikor bőrönddel a kezünkben nyakunkba vettük a Szárazvölgyet, amelyet Miskolctól Hidasnémetiig vázoltak fel az érdekes térképészek.

Az volt a feladatunk, hogy műsoros estéket adjunk, és pénzt gyűjtsünk az iskolának. Hát eleget is tettünk mi szíves-örömet az igazgatóság kívánságának, mert a kiszállás szabadsággal járt, és néha még egyébbel is a szemesebbjeinek: udvarlással, lányok csókjával.

Szikszó, Halmaj, Aszaló. Így következtek sorban az állomások. Gyalogosan, vonaton meg szekéren közlekedtünk a sáros falvak között.

Már Halmajon nagy fogadtatásban részesítettek.

A lelkek helybeli pásztora minden valamirevaló ivópoharát előteremtette, és órákig kóstoltatta velünk a termését. Nem is regösök voltunk mi azon az őszen, hanem borkóstolók.

Jókedvűen kászálódtunk fel az udvaron várakozó alsómérai szekérre, amelynek a gazdája ott bóbiskolt a lovak faránál.

Nótaszóval vonultunk ki a parókia udvaráról.

Én a kocsis mellé telepedtem. Mogorva ember volt, s kacskaringósra pödört bajusza mintha italtól ágaskodott volna. A lovai nem nagyon tisztelheték, mert csak poroszkáltak előtte, pedig nekünk délután ötre mindenáron célba kellett érnünk.

– Csapjon közibük, az istenért! – bíztattam a gazdát.

– Nem használ az semmit, ha közibük csapok, kérem, mert a rúd nem szalad, ezt tudhatná, ha pataki deák – jegyezte meg.

A lovak csendesen poroszkáltak, mert a gazda is úgy akarta, pedig nyugodtan elragadhatták volna a szekeret attól a hangos nótaszótól, amit társaim csaptak a hátunk mögött.

A kocsis nem szólított meg senkit, hogy „csendesebben!”, a lovait nézte egy-

2004. tél

58

kedvűen, meg rám vetett fürkészőn egy-egy pillantást. Majd előkerítette zsebéből a dohányzacskót, és megtömkölte a pipáját. Már jól ráfüstölt, amikor mondta:

- Jó dohány.
- Bóti?
- Akkor nem lenne jó. Akkor csak csipotka lenne. No, kóstolja meg hamar – nyújtotta a zacskót.
- Nincs pipám, köszönöm – hártottam el a szívességét.
- Van a zsebemben újságpapír.

Nem fogadkozhattam hát tovább, leszakítottam egy darabot az újságpapírból és beleszórtam a dohányt. Szippantottam belőle néhányat, de úgy elfogott a köhögés, hogy majd megfúltam.

Tetszett a kocsisnak a kahácsolásom, mert egyszerre megjött a kedve a beszélgetéshez meg a lovak csapkodásához.

- Szûzdohány. Ezt szereti a finánc.
- Honnan tudja olyan biztosan?
- Hát onnan, hogy mindig ez után szaglász.
- Pedig büdös, meg erős.
- Ha az embere gyenge.

Sunyin, ravaszul mosolygott a gyengeségemen, miközben többször is végigmért tapogatózó szemével.

- Mifélek az urak, ha szabad kérdezni?
- Regősök.
- Az is valami, azoknak is élni kell. Oszt most majd nálunk is regélnek?
- Hát, ha szerencsésen odaérünk.

Szóértőn bölintott, a pipát kivette a szájából, és a zsebébe süllyesztette. Aztán hátra-hátranézett, számba vette a zsibongó diákokat, és megszalajtott a lovakat.

Szemlátomást esteledett, bokrok, fák a réten, házak a dombok lábánál, mind elvesztették formájukat. Az idő ködöt szitált szüntelen, nedvesség és sár csapódott ránk a lovak patkójáról.

Az ember a szekér terhével a kultúrház elé kanyarodott, ahol egy sereg viháncoló gyerek meg néhány kíváncsibb természetű asszony várt az érkezésünkre. A diákok leugráltak, és a poggyászukat is leemelték a saroglyáról.

Nyújtottam a kezem búcsúzásra a gazdának, de nem fogadta el.
– Mi még találkozunk – mondta.

Zempléni Múzsza

– Eljön?

– Eljöhetek. Aztán majd együtt hazabotorkálunk a setétben, mert én is fogadtam a házamhoz deákat.

Ezzel pöccintett egyet a kalapján, megcsapkodta a lovakat, gyorsan elszekerezett, én meg maradtam a barátaimmal, akik tódultak be a kultúrház öltözőjébe, és készülődtek szorgalmasan a bemutatkozásra. Nagy volt a tolongás a szűk öltözőben, s még nagyobb a lányok vására. Szép ruhában, szépen megigazított hajkoszorúval jöjjenek csak és foglaljanak helyet az első sorban. Cipőkopásért, ázásért, fázásért nekünk úgylis csak az a fizetség, hogy belepislanthatunk a lányok tükörfényes szemébe.

Öt óra körül visszatarthatatlanra nőtt az érdeklődésem. Odalopóztam a függöny nyílásához, és rányitottam szemem a népes publikumra. A kocsisunk kifent bajuszával és kabátja zsebéből kilógó pipaszárral ott feszített az első sorban, balján egy gömbölyű arcú, foncsíkos hajú, dióbarna szemű leányka – angyali szépség volt! Percekig lestem a lányt, műsor közben is csak öt fogtam aztán a szemem sugarába. Fogadkoztam magamban, hogy hazakísérem és megcsókolom, ha addig élek is, hiszen ő szintén rajtam felejtgeti ártatlan szemét. Műsorunk utolsó számánál nekem ajándékozott piruló mosolyával már nyíltan kifejezte rokonszenvét.

De hát a kocsis? Hátha azzal jár egy úton, szomszédja vagy keresztapja?

Lepergett az utolsó szám, és én fürgén ugrottam le a színpadról, mert a lány nem mozdult, a napnál is világosabb volt, hogy semmi kedve egyedül hazamenni. No, mentem is szaporán, odafurakodtam a kocsisunkhoz, nem azért, mintha vele lett volna dolgom, hanem mert a lány ott állt mellette.

– Szép műsor volt – állított meg dicséretével az ember. – Hiába, a pataki deákok aztán tudnak, kérem. Sokat olvastam én magukról a kalendáriumban.

Szembe dícsért, resteltem magam. A lány is elpirult az elismerő szavak hallatára. Észrevehette a gazda, hogy nem az ő kacskaringós bajuszát nézem olyan epedőn, mert sietett pótolni a mulasztást.

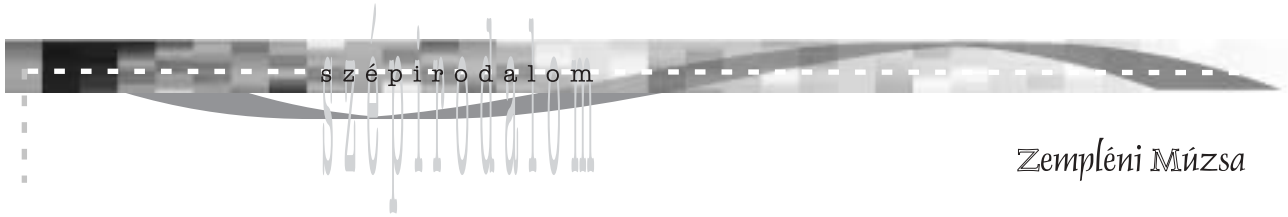
– Ez itt a lányom: Rózsi – mondta és sandán billentette felém a szemét.

Tenyerembe simítottam a lány kezét és szenvedélyesen, mohón szorítottam. Szívesen letérdepeltem volna elé, és szerelmes imádságot duruzsoltam volna, annyira tetszett. A végzet rendelte nekem Rózsit, azért oldódott meg az elszállásolásom is úgy, hogy az éjszakát egy fedél alatt töltsük.

– No, elengedheti már a kezét. Nem kell őt vezetni. Hazatalál úgy is – hallottam a gazda hangját.

Elengedtem a lány kezét, és hármásban kiléptünk az éjszakába. Sötét volt és

szépirodalom

Zempléni Múzsza

sűrű köd, alig láttam az orromig. Küldtem előre az embert, hogy ismeri a járást, mi majd Rózsival megyünk utána. Nem egyezett bele az ajánlatomba, azt mondta, hogy én vagyok a vendég, nekem dukál elől járnom.

Mit tehettem, mentem előre, s kezdett bennem szomorú oldalára fordulni a világ.

Én elől jártam, az ember a sarkamban, Rózsi volt a sereghajtó.

Így mentünk egészen a templomig. Ott aztán ácsorgott egy ember, és annak dolga lehetett a kocsisunkkal, mert beszélította a házába. Elkövetkezett a nagy pillanat! Itt az idő, most vagy soha, nyilallt belém a gondolat!

Megragadtam Rózsi kezét, és néhányszor megcsókoltam. Védekezett és súgta a fülembe, hogy megláthatnak. Pedig olyan sötét volt, hogy egymást se láttuk. Haj, hogy kértem a mindenhatót, marasztalja még a gazdát a házban!

De nem hallgatta meg könyörgésemet, mert megjelent a gazda a kapuban, és indított bennünket hazafelé.

Cuppogattuk cipőnket a sárban, csaptuk libasorban a vizet, mert még vacsorázni kellett, és az idő későre járt. A falu legszélső házába invitált az ember, a takaros kis konyhába. Felesége a kórházban feküdt Miskolcon, a lány terített asztalt. Gyorsan túltettük magunkat a vacsorán, bor került elénk, iszogattunk jó sokáig, a lány meg a tűzhely mellé szerénykedett, nem vette le rólam a szemét.

– Aztán maguk miből élnek? – érdeklődött harmadik koccintás után a gazda.

– Miből? – rezzentem fel ábrándos gondolataimból.

– Ebből a regélésből?

– Ebből is.

– Akkor nem futja sokra.

– Ingyen csináljuk.

Töltött a poharakba, és arról kezdett beszélni nagy komótosan, hogy ingyen még a tyúkólját se igazítaná meg a szomszédjának. Mert hát aki dolgoztat, fizessen. Úgy van az rendjén. Nem engedtem fejtegetésekbe bocsátkozni, Rózsira tereltem figyelmét:

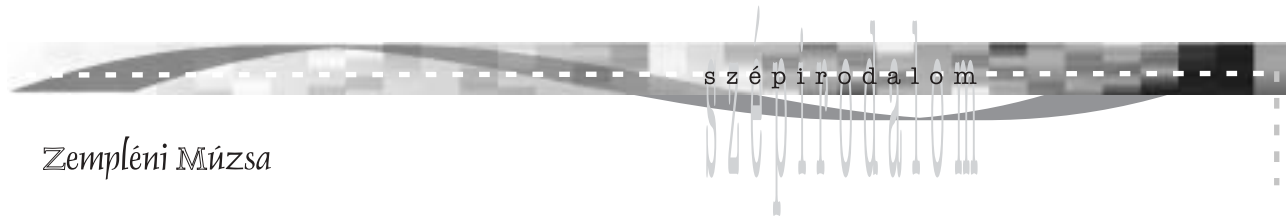
– Szép lánya van.

Megtömködté a pipáját, és a füst felhőjébe takarózott.

– Elég szép.

Elpihentette szemét a lányán, aki egy világért se nézett volna most fel, lehajtotta fejét.

– Neki is tetszett a műsor. Megérte az estét. Mondtam én elmenőben, ezeket

Zempléni Múzsza

megnézhetjük, ezek pataki deákok. Olvastam én magukról eleget a kalendáriumban.

– Mit olvasott rólunk?

– Hát azt, hogy tudják tenni a szépet, a lányokat hamarosan megbolondítják.

– Aztán Rózsit nem félti a deáktól?

– Őt nem kell félteni! Ő nem olyan. Elég hideg lány a pataki deáknak.

Felhörpintettük az utolsó pohár bort, és a kocsisunk megparancsolta Rózsinak, hogy vesse meg az ágyat.

– Hányat bontsak? – csengett a lány hangja.

– Csak kettőt.

Rózsi perdült a szobába, én meg maradtam a gazdával. Szívem majd kiugrott a helyéből. Mit jelentsen ez? Szállásadóm tudomásomra adja, hogy érti a deákat, kalendáriumot olvas és tudja, hogy ha lányos háznál van jelen, akkor elégséges két ágy is három embernek?

Rózsi hamar megtérült és bejelentette, hogy az ágy készen.

– No, mehetünk akkor – nógatott az ember.

Benyitottam az előszobába. Az ablaknál elbontott ágy várt, de én nem akartam észrevenni, csak mentem forró fejjel Rózsi után. De az ember nem tarthatta jónak az elgondolásomat, mert megszólított.

– Ez a deák ágya!

– Maga hol alszik?

– Én is itt a deákkal.

Rózsi még egy utolsó pillantást küldött az ajtóból, és eltűnt a hátsó szobában. Én meg álltam értetlenül az előszoba közepén.

– No, vetkezzen, mert ránk virrad – szólított megint a gazda, s a gúnyját letette a szék karjára.

Levetköztem és egykedvűen dobtam magam az ágy szélére.

– Szoruljon a falhoz. Majd én fekszem a szélre – utasított szigorúan. Kívánsága szerint cselekedtem.

– No, így jó lesz.

– Aztán miért lesz így jó?

– Hát csak. Ösmerem én magukat a kalendáriumból. Huncut a pataki deák. Mint az ördög. Gazdája őrizze, ha lány van a házban.

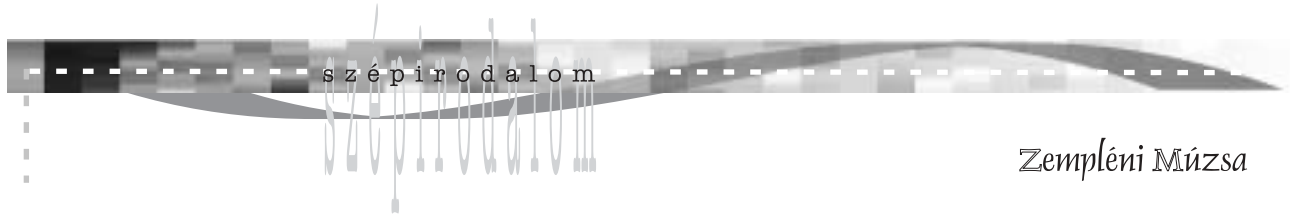
Ezt mondta akkurátusan, és elfújta a lámpát.

2004. tél

62

szépirodalom

Zempléni Múzsza

Cseh Károly

Ablaknyi tél

Havatlan

Szentesténk fehér
idebent. Frissen mosott
függönyünk vakít.

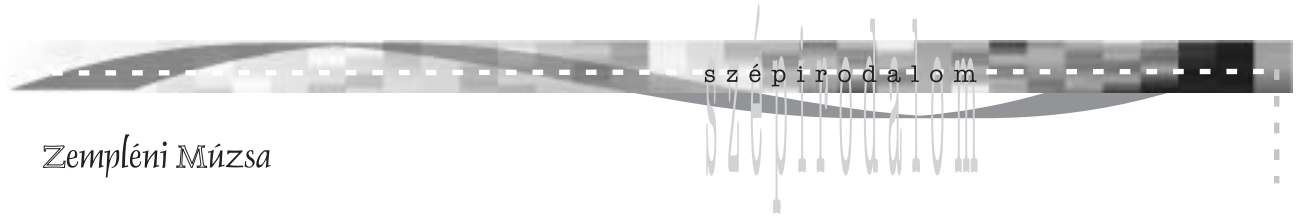
Áldásra várva

Kerek világunk
négyzögesül. Angyal száll
minden sarkára.

Esti mise

Orgonasípok
mind a fényes ablakok.
Felzeng az este.

2003. december 24.

Zempléni Múzsza

szépirodalom

Helyett

Korhû *lábjegyzet* K. K-nak

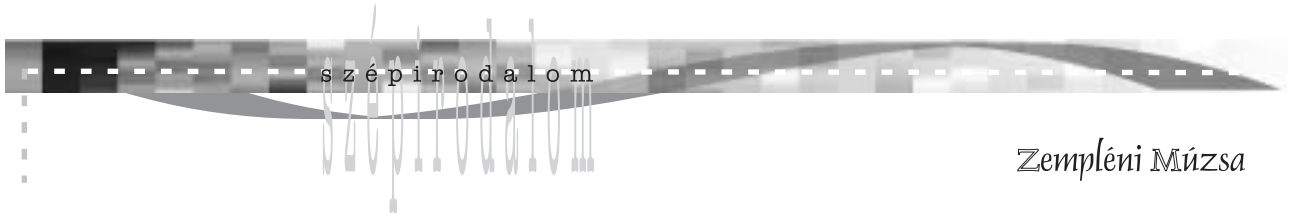
Golgota helyett:
vakondtúrásnyi
próbatétel.

Keresztre tétel
helyett: napi
keresztbe tétel.

2004. tél

64

szépirodalom

Zempléni Múzsza

Katona Kálmán

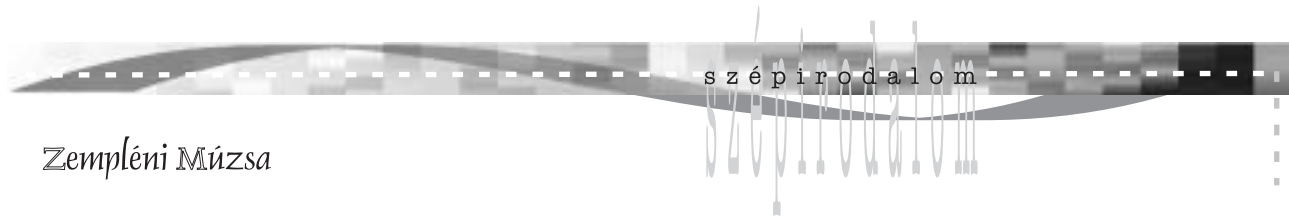
J. A. emlékezete

Kell a hit: felhők alá
bukásunk elhalasztja.
Kell tagadó szájalás:
étünk más kanalazza.

Kell idő a fénynek is.
Út kell, s fölé a lámpa.
Torz ébredésünk szitkait
a tévé eldarálja.

A szó konok.
Az éj konok.
Néped nem magyar
nyelvtant tanul.

Kell idő a fénynek is,
Amíg a tájra tántorog.
Amíg a csendbe visszahull.

Zempléni Múzsza

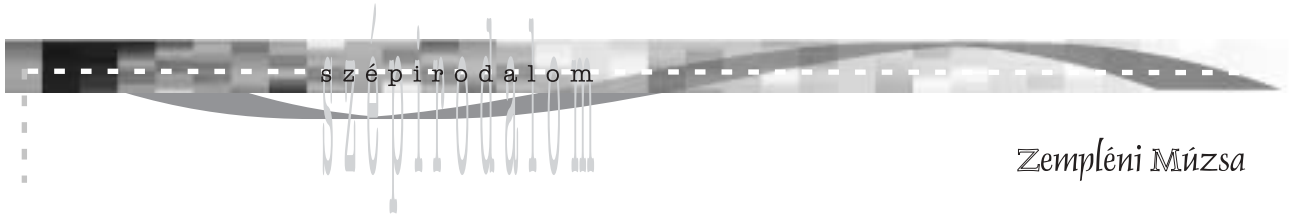
Elég

Mert kit bánatba vert az Isten,
gyötörheti, hisz fel se szisszen.
Mint kéznyomot egy rézkilincsen,
letörli majd, ha úgy kerül.

Kiált a mélyből. Könnye csordul.
Elég, Uram! A bőrömön túl
már semmim sincs. De átkozottul
szeretnék élni. S emberül.

Egy szó. Elég. A bűnt, a kínzott
éjeket, a földi piszkot
ne ontsd felém. Vad ősi titkot
hoztál rám. Bajt a bajban.

S ez itt az élet versbe írva:
Kezét szögekbe szúrva vissza,
bíbor-puhán, még él, s már sírba-
hull, aki halhatatlan.

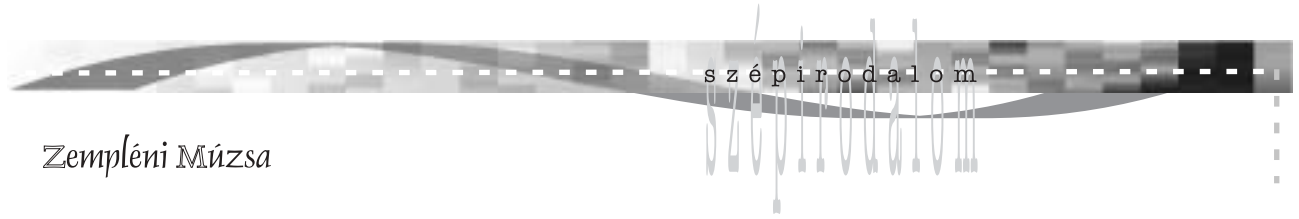
Madár János

Arcunkból virág lesz

Az idő véget ér bennünk.
Megtörténik velünk is a csönd,
szemhéjak ítélete. Arcunkból
virág lesz vagy fekete föld.
Az utolsó tavasz törékeny vére.
Hiába menekülsz gyermekek
arca mögé. Tekintetedből
kiűzetik a fény. És az éjszaka
hatalmas rögöket görget
rád. Hogy a rend nyirkos
enyészeete épüljön tovább.

Szólnék hozzád a fénnyel

Ajkadig emelném a hajnalt.
Szülőföldünk harmattól megtisztult
kincseit. Gyűjteném egybe fűszálak
élein szivárgó tájszólásainkat.
Szólnék hozzád a fénnyel,
tavaszra kitárt ég anyanyelvén.
Csak mélyülne szívünkbe
a tenger. A végtelennel tündökölve
élnék fölgyújtott csillagok között.

Zempléni Múzsza

Aletta Vid

A függönyárus és az asszony

Egy függöny ez, mit árulok, egyetlen függöny,
nem kívánja?

Az ön ablaka széle, hossza pont ennek méretét
mintázza.

Egy függöny, függöny, ~~eh~~ fehére leomlik majd.
Vagy a szobája.

Válasszon, választ! Most! Azonnal! Ki fog nyomomban
jönni erre?

Kútmélye város, nem vigyáztak, üres minden háza –
Szeretne,

szeretne, nyilván erre élni. Magában lenni.

Ó, de téved!

Minek jött?

Én nem –

Negyven éve!

Nem hittem el.

Üljön le!

Én ne –

Eljött, s most fél. És magyarázza. Üljön már le!

Kinek beszélek! Negyven éve, hogy elhagyott –

nem engem, de egy szebb környéket,

ez volt az is, miért, miért?! Függönnyel jön?

Csak –

Meg ne szólalj! Elszoktam. Mások hangja fáraszt.

Tudtam, hogy...

Jól van.

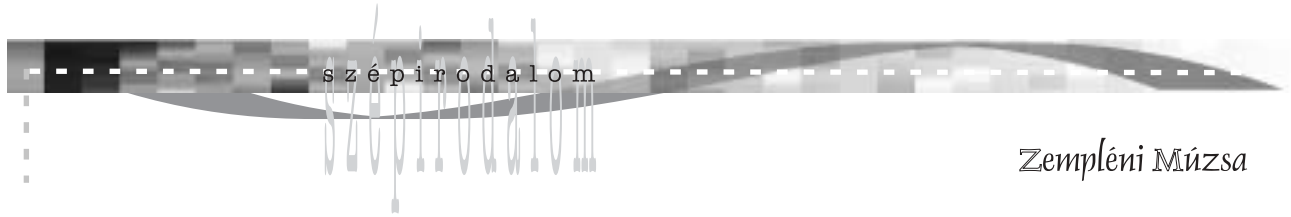
S mégse...

Mondtam. Jól van.

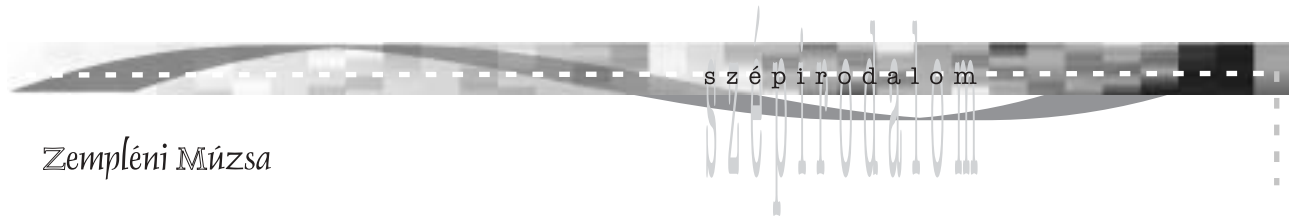

2004. tél

68

Most elmegyek.
Persze.
Megyek.
Ne nézzen szét.
Miattam...
Menjen!
Ezek a kertek –
Negyven éve gazdátlan, törött, bevetetlen, öreg
mindegyik. A függönyét, ha hozta –
Itt lesz.
Hát tegye le.
Kevés a bútor.
Az. Kevés.
Tudtam.
Tudta.
És tudtam azt is –
Persze.
Persze.
Hogy én –
Hogy élsz.

Zempléni Múzsza

Merényi Krisztián

A mélyben

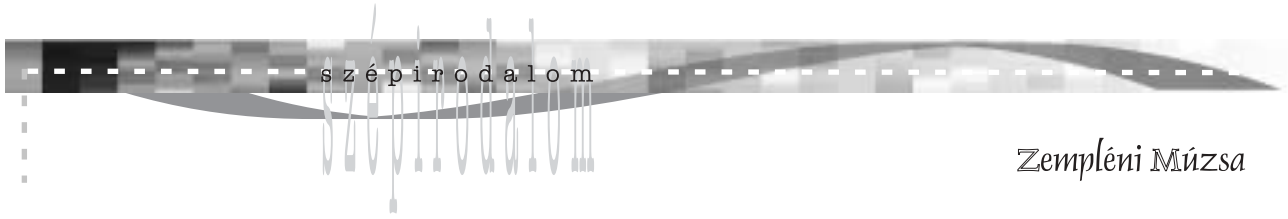
- Mi újság?
- Hol vagy?
- Négy méterre, a jobb kapu alatt.
- Alig hallak! Mikor szerzel egy másik készüléket?
- Hamarosan.
- Képzeld, gyengélkedik az a kopasz hegyomlás! A konditerem után orvoshoz ment, még jó, hogy a környéken lakik. Minden mozdulatát figyeltetem. Hosszú hónapokig lehetne nyámmogni rajta, míg be nem szárad.
- Érdeemes időt áldozni rá, ritka tekintélyes darab.
- Történt más is!
- Micsoda?
- Bughnét, azt a kövér kertészasszonyt, elgázolta a reggeli busz. Hamarosan földelik! Holnap indulunk, a huszonhatos parcella legalább kétszáznegyven méterre lehet.
- A huszonhatosba teszik? Ott régen temettek. Melyik sírhely?
- A löszmentiek szerint valahol a nyolcvanadik körül, de ők gyakran terelik más irányba a magunkfajtákat.
- A hamvasztás kizárt?
- Igen! Tegnap a Mefisztó-ravatalozóban megkezdődtek az előkészületek.
- Remélem, nem légmentes koporsóba... A múltkor fülest kaptam a sógortól – tudod, akinek a léggé alakult bátyját röptében lekemotoxozták –, hogy a négyes sírboltba családot helyeznek. Felkészítettem a rokonságot a nagy zabára. Három kilométert slattyogtunk. Bepottyantunk a kriptarésen és mit látunk? Acélkoporsók!... Körültekintőnek kell lennünk!
- Igazad van, indulnunk kell, mert később – amikor feljavul az állaga – nem lehet odaférni a helybeliektől.
- Ne is mondd! Mikor leszünk mi sírközellakók? Soha! Nem születünk olyan rothadásban. Egyszer próbáltunk beljebb költözni, de rajtakapott az éber temetődinasztia, visszatoloncoltatott...
- Ezt most hagyjuk! Megyünk együtt?
- Rendben!

2004. tél

70

– A nyomóskút alatt találkozunk. Amikor bong a harang, felhívlak és pontosítunk.

– Még jó, hogy a temetésre odagyûlhetünk. A Nagy Fekália Egyezmény alapján maga a dinasztia hozta meg a döntést. Tartanak a lázadástól. Mi többen vagyunk, ők azonban centrálisan szervezettebbek, no és a felszerelésük...

*

– Halló! Halló! Végre! Hol vagytok?

– A négyes fa északkeleti fõgyökerénél, száznégy centi mélyen. Közeledünk, csak leragadtunk. Ne induljatok még!

– Mit tetvéskedtek? Nem küldünk vakond-postán martalékot.

– Dögre találtunk!

– Milyen dögre? Mégsem az eredeti terv áll? Csöppet sem csodálkozom, ha az ostoba õseid után te is légypapíron végzed!

– Nem számoltunk vele. Olyan kellemes bukéja van, képtelenség közönyösen elhaladni mellette...

– Állaga?

– Félszáraz.

– Érintetlen?

– Többen rájártak.

– Hagyjátok a francba!

– Oké, megyünk!

*

– A tompa hang felé! Valahol itt kell lennie. Most földelik!

– Ismét egy cemetiumi csoport...

– Nagyképû úri népek, még visszaköszönni sem tudnak. Ők is arra araszolnak. Halljátok ezt a nyüzsgést? Gyönyörû! Él a föld! Emlékszel még a kétszázötven fõs rögföldi famíliára? Mindegyik belepusztult a Konrádi család kriptahelyének kiásásába. Kellett nekik megásatlan sír alá szaporodniuk! Ez a legborzalmasabb, ami a magunkfajttával történhet.

– A vacak radar két méteren túl semmit nem jelez. Feltornászom magam a felszínre. Sietek vissza!

*

– Nagy az ember-hõ és a mozgás odafenn. Várjunk, még nem biztonságos.

– Halló! Ki az? Oké... köszönöm! Az izomagyú is kimúlt. Szerdán viszik a harmincegy per ötvennyolcasba.

– Ha már eljutottunk idáig, nincs értelme átmenni! Ráérünk akkor, amikor Bughné kiszárad.

– Rendben, ha addig be nem bábozódunk.

„Felcsillan a tûz alatti parázs”

Koncz Sándor berlini levele, 1937

Dr. Koncz Sándor (1913-1983) sárospataki teológiai tanár, később alsóvadászi lelkész, majd pataki levéltárigazgató teológus korában 1932-33-ban Bázelen, 1936-37-ben Glasgowban, 1937-38-ban Berlinben tanult ösztöndíjjal. A faszálódó Németországban szerzett benyomásait levélben osztotta meg Mátyás Ernő (1888-1950) akkori közigazgatóval. A totális állam kiépülésével kapcsolatos megfigyelései árnyaltak, következtetései a mai olvasó számára is elgondolkodtatóak. Beszámolója különösen annak fényében érdekes, ami a levél megírását követően néhány éven belül bekövetkezett. Az akkori berlini hangulatot, életérzést, szorongást, az ellenálló gondolati küzdelmet egyébként kitűnően írja le Márai Sándor a Tájak, városok, emberek (Helikon Kiadó, 2002) és a Sértődöttek: A hang; Jelvény és jelentés (Révai, 1947) című útijegyzeteiben, illetve regényeiben.

Koncz Sándor hosszú ú betû nélküli írógépét, amelyen később egész életében dolgozott, Baselban, Welti-Schneider Henry konzul úrtól kapta. A szöveget az eredeti helyesírást megtartva, jegyzetekkel ellátva közöljük. A levél publikálásával folytatjuk sorozatunkat, amelyben már elhunyt pataki tanárok eddig kiadatlan munkáit tesszük közzé.

Nagytiszteletû
Dr. Mátyás Ernő Urnak
teológiai és közigazgató
Sárospatak
Református Fõiskola.

Berlin, 1937. XI. 28.
Sándor Koncz
Berlin, N4.
Johannisstr. 5. III.
Deutschland.

Kedves Igazgató Ur!

Legnagyobb dolognak a kötelességteljesítést tartom. Mert csak ez menti fel az embert a szubjektív kényelmességi

vagy kényelmetlenségi szempontoktól. A kötelességteljesítés legmagasabb fokának azonban azt tartom, amikor az

ember szeretettel és hálával csinálja azt, amit tesz. Amikor berlini eshetőségeimet egyhónapi itt létem után hozzávetőlegesen már megállapíthattam, a Nagytiszteletű Igazgató Ur iránt érzett szeretettel és hálával teszek eleget annak a kötelességnek, hogy ezekről írjak is.

Természetesen itt időzésem alatt legfontosabb dolognak tartom, hogy az előttem álló szakkérdést tölem telhetően kidolgozzam. A pompás szeminárium és könyvtár ezt lehetővé teszi. Bár a nagy német forduló után a német irodalom ebben a kérdésben nem sok érdemlegest mutat fel, fejlődést meg éppen semmit. Az ilyen irányú irodalmat kiszorította a németkeresztyén és a német-pogány „teológia”, a totális államban szuverén maga az állam, aminek szuverenitását a diktátor személye adja. Ez a mai Németország élete, igénye, jövője, erre vonatkozik az egész propagandaszerű élet és irodalom. – Az egyetemen a Wobbermin és a Grün professzorok szemináriumában veszek részt, mindkettő szisztematikai. A két szeminárium nem annyira tárgyánál, mint inkább szelleménél fogva érdekes. Számtalanszor felcsillan a tűz alatti parázs: az egyház igazi lényege, amikor a professzor mindig sürgősen kijelenti, hogy ne politizáljunk, kérem. A két szisztematikai szemináriumon kívül még egy

filozófiai előadást hallgatok. A nap legnagyobb részét a könyvtárban és a szemináriumban töltöm.

Teorétikus munkám azonban egy pillanatra sem von el attól a külföldön leghasznosabb igénytől, hogy az élet területét oly szélesen szemléljem, amilyen szélesen csak tehetem.

Ösztöndíjam egyben Berlin egyik legelőkelőbb és legnemzetközibb társaságát: a Humboldt-klubot is megnyitja az ösztöndíjasok és érdeklődők előtt. Itt aztán mindaz, ami árny és fény Japán-Kínától a balkáni népeken keresztül Amerikáig, tetsző vagy visszataszító formában nemcsak, hogy megjelenik, de valósággal él. Teákon, előadásokon, társas összejöveteleken keresztül az egész világ beleárad szisztematikusan az ember fejébe.

Sok alkalom nyílik arra is, hogy az Új Németország életmozdulásait figyelje az ember. Ezekben kétségtelenül legszimpatikusabb és még az angolnál is nagyobb mérvű a nép szociális biztosítása, nevelése, a népközösség ápolása, az óriási állami jótékonyság stb. A nagy baj csak az, hogy ez mind pártpolitikai propaganda szabad vélemény, szabad sajtó és szabad egyház nélkül. S ez a sok tiltás az állami élet legnagyobb akadálya. Nincs rosszabb, mint a felszín alatti elégedetlenség, s nincs kilátástalanabb helyzet, mint amit a titkolt düh teremt.

Zempléni Múzsza

A hitvallásos egyház igen nehéz helyzetben van. A berlini francia református templomban a multkor a lelkész 116 fogságban levő lelkészért könyörgött. Az üldöztetés állapota aztán igen tartózkodóvá teszi az egész egyházi életet. Megtörténik, hogy az érdeklődő idegenben is detektívet néznek. Erre ugyan van is indokuk éppen elég. Vagy két hete személyes tanuja voltam a Ker. Diákszövetségben, hogy a gyűlést egy detektív feloszlatta. S vagy egy hete van annak, hogy 11 teológus nevét kifüggesztették az egyetem fekete táblájára és kicsapták őket, mert a hitvalló egyház kurzusain résztvettek. Hogy be nem vallott egyházellenes propaganda folyik, az tény. Erre pedig pszichológiai azért van szükség, hogy a zsidó kérdés elintézése után a műveletlen és a nemzeti forradalom előtt kommunisztikus beállítottságu tömeget valamivel szórakoztassák. Így érdeklődés-keltési áldozat az egyház, amelyik sok fontos kérdéstről elveszi a figyelmet.

Ujságot szinte nem érdemes olvasni, ezek igen szűk-szellemű propaganda-iratok. Más szellemű ujság pedig ma Németországban nem existálhat.

A diktatura az egész életet nyomottá és az emberek közlekedésében bizalmatlanná teszi. Hogy bizonyos élelmiszerek igen drágák, meg hogy hiányzanak is, ez elég sok panaszra ad

alkalmat. Azt azonban meg kell adni, hogy a bámulattal határos az a szociális berendezkedés, ami a szegény népet élelem terén is a pénzesek ellen védi.

Eddig már résztvettem egy a sterilizáltak lelki gondozását tárgyaló konferencián. Mivel tagja vagyok a Dozentenschaftnak¹, többször nyílik alkalmam bepillantást nyerni a német szociális, technikai stb. életbe. Láttam a világ egyik legnagyobb nyomdáját, ahol a világ egyik leggyorsabb ujságja, ami naponta háromszor jelenik meg, 20 perc alatt készül. Voltam a bûnözőket foglalkoztató óriási telepen és a Hitler-ifjak egy igen barátságos estéjén.

Kétségtelen, hogy még a mai Németországban is igen sokat lehet tanulni, látni s főleg alkalmas talaja van annak, hogy az ember kritizáló készségét nem rosszakaratulag, de objektíve kifejlessze.

Más típusu ország, mint Svájc és Anglia, számomra éppen ezért rendkívül tanulságos. Hálás vagyok Istennek, hogy ezt is megismerhetem. Ő tudja, hogy mire és miért.²

Farkas püspök urtól az Egyetemes Konventnek a berlini református magyarok lelkigondozására való hivatalos megbízását megkaptam, sajnos azonban minden konkrétum nélkül. Így a dologban kissé tanácstalan vagyok, de azt hiszem, hogy a követség,

az itteni magyar egyesület stb. segítségemre lesz.³ Ez irányban még eddig nem tettem lépéseket, mert itt minden szerv most a miniszterelnök és Kánya fogadására készült.⁴ Ez azonban most már beveződött, így nyugodtabban lehet érdeklődni is majd.

Azt hiszem, hogy ideje, hogy befejezzem leveletem. Így is talán több ideig igénybe vettem az Igazgató Ur idejét, mint ahogy ez az egész levél megérdemli. Szolgáljon kielégítő magyarázatul ehhez az, hogy én Patakot első sorban személyein keresztül szeretem, személyein keresztül a multban és személyein keresztül a jelenben, akik építenek, töprengenek, vezetnek és szeretnek.

A Nagytiszteletű Ur kedves Családját is szívesen üdvözölve,

alázatos tisztelettel köszönti
hálás és hű tanítványa:
Koncz Sándor

(A dokumentumot közléteszi, a bevezetőt és a jegyzeteket írta: Koncz Gábor)

Jegyzetek

¹ A docensek testülete.

² A levél megírásakor Koncz Sándor még nem tudhatta, hogy később más „rendkívül tanulságos” ismereteket is szerez. 1943-1946 között táborigazgató volt, az oroszországi Gomeltől a németországi Hannoverig; „Európa roppant térségein mozogtam... Végigtemettem a világháborút...” írta egyik emlékezésében. Bergen-Belsen térségében, parlamenterként részt vett a fegyverszünet létrehozásában, a koncentrációs tábor felszabadításában.

³ Farkas István, a Tiszáninnen Református Egyházkerület püspöke. Koncz Sándor jegyzete szerint „a Nagyméltóságú Egyetemes Konvent megbízásából” feladatult kapta a berlini református magyarok összeírását, lelki gondozását és gyülekezeti szervezésének megkezdését is. Belmissziói intézményeket látogatott. Szolgálati naplójában rögzítette, hogy 1938. április 17-én Berlinben, Húsvét Hétfői istentiszteletet tartott, úrvacsoraosztással, a Collegium Hungaricum-ban, amelyen Horthy Kálmán attassé is részt vett. Május

29-én az „Elég néked az én kegyelmem” textus alapján, vasárnap hirdette az igét.

⁴ A miniszterelnök ekkor Darányi Kálmán (1886-1939), a külügyminiszter Kánya Kálmán (1869-1945) volt.

Zsidó közösségi épületek Sárospatakon

Gazda Anikó rekonstrukciós vázlat, 1989

Zsidó közösségi épületek Sárospatakon Legyen-e Zsidó Múzeum a városban?

Nehezen képzelem el az ember, ha egy régi térképet, vagy építészeti alaprajzot vesz kézbe, hogy a műszaki rajz egy régen elfeledett életformát kelthet életre. Most, amikor a „Sárospataki várkörnyék műemléki rekonstrukciós terv”-ével és a készülő általános terv módosításaival, ennek történeti aspektusaival kezdtünk el foglalkozni, mi magunk is ezt a gondolatsort jártuk végig. Felidézni a városba települt lakosság lakóhelyét, életformáját, a közösség építészeti tevékenységét.

1989 januárjában tervbemutató tárgyalásra gyűltek egybe az igazgatási, műszaki és kulturális élet vezetői, azok, akik felelősnek érzik magukat a város történeti szerepének megőrzéséért, jövőjének a múltra épülő, és ebből kibontakozó megformálásáért. A tárgyaláson a Városszépítő Egyesület képviselőjében Dr. Újszászy Kálmán professzor, a város tiszteletben álló díszpolgára is jelen volt. A műemléki terv készítőjének, M. Anda Juditnak, a Városépítési Tudományos és Tervező Intézet műteremvezetőjének, a rekonstrukciós terv készítőjének ismertetéséhez kapcsolódóan dr.

Újszászy Kálmán felszólalásában arra a történeti szerepre hívta fel a figyelmet, melyet a város zsidósága foglalt el a város életében, s melyet a közösségi épületek tárgyi mivoltukban őriztek meg az utókor számára. Ezért – a műemléki és a városi lakóterület határán fekvő, volt zsidó rituális fürdő épületének rekonstrukciójával, múzeumi célú felhasználásával – biztosítottak látná a zsidó közösség emlékezetének megőrzését. Ezt a javaslatot a tárgyalás résztvevői elfogadták, s ennek megfelelően készült el a jóváhagyásra kerülő terv. (Erre az igazgatási eljárásra, s ennek jogi következményeire feltehetően 1989 novemberében kerül sor.)

Hogy megértsük, miért fontos e javaslat és a kialakításra kerülő zsidó emlékmúzeum, röviden ismertetni kell a városba települt zsidóság sorsát, elhelyezkedését, épületeiket.

A város gazdasági életét és kereskedelmét a XVIII. században, Tokajhoz hasonlóan a városba települt görög lakosság tartotta kezében. Később, a városból való elköltözésük után gazdasági szerepüket a Lengyelország fe-

löl – kezdetben csak egy-egy vásár idejére engedélyezett –, 1840 után pedig már állandó letelepedési jogot nyert zsidóság foglalhatta el. A város 1785. évi térképén észrevehetjük azokat az elkülöníthető terület egységeket, melyek az önálló városrészekből a későbbi egységes városszerkezetet megalkották.

1./ „Szent város” (a vár mellett kiépült, azzal közös városfallal övezett központi mag, a római katolikus felekezet egyházi épületeivel – rk. templom építési éve: 1492)

2./ „Hustác” (görögkatolikus városrész, templomuk 1714-ben épült)

3./ Polgárváros (kereskedelmi központ a hídfő környékén, a zsidóság feltételezett első letelepedési helye, a zsinagóga 1864-ben épült)

4./ Polgárváros (a református közösség lakóhelye, a templom 1771-ben épült a Berna-sor és a Kollégium szomszédságában) (*helyesen: 1771-81 között - a szerk.*)

5./ „Héce” (a polgárvároshoz csatlakozó terület, útrendszerében önálló falunak tűnik)

6./ „Zsidó város” (várfalon kívüli, Bodrog-parti terület, a közösség imaháza 1905-ben épült)

A térkép és a helyi hagyomány szerint a zsidóság két időszakban érkezett. Az első periódusban a hídfő – a piachely – körüli területet foglalták el, s később

e körül alakult ki a máig is fennmaradt kereskedelmi központ a szükséges üzletekkel, vendéglőkkel, de ez lett egyben a városi igazgatás központja is. A második periódusban a Bodrog-parti városrész épült be a Retel utca környezetében. (XIX. század közepétől) A szerény és puritán lakóházak között épült fel a vallását mélyen átérző és annak előírásait követő közösség imaháza 1905-ben, iskolája és a ifjak tanháza, a jesiva. Itt élt e zárt közösség valamennyi elöljárója, a rabbi, a vágó, stb. (E zárt és különös életvitelű, puritán réteg önálló szigetét alkotott a városban, ezért a terület egység neve: Zsidó város.)

A XVIII. és a XIX. század folyamán kialakult társadalmi, vallási csoportok alkotta, önálló életformát képviselő városrészek élete a századelőn nagyjából összemosódott. A város életében a legnagyobb változás a háborús évek után következett, amikor a deportáltak és a munkaszolgálat után a városi zsidóságnak csak mintegy ötöde tért vissza a városba (1036 lélekből 220 fő). A túlélők fokozatosan elhaltak, családtagjaik elköltöztek. (Ma már csak 2 idős asszony él a városban).

Ez a változás elsősorban a zsúfolt „Zsidó város” területét érintett, ahol az imaházat bombatalálat érte, a lakóházak nagy része is üresen tátongott. Így nem meglepő, ha e városrészt a társa-

Zempléni Múzsza

dalom perifériáján élő cigányság foglalta el. A már korábban pusztulásnak indult épületek műszaki állapota tovább romlott. Az új lakosság, illetve a város vezetősége nem akarta és anyagi hiányában nem is tudta ezeket az épületeket megfelelő módon karban tartani. Mindez azokra az évekre esett, amikor a településtörténész is olyan felfogást képviselt, mely támogatta a várfalon kívüli terület falrendszerének régészeti rekonstrukciójával összefüggésben a toldalék-lakóterület lebontását. Így mind a zsidóság, mind a történelem bizonyosságaként üresen maradt városrészbe települt cigányság területét bontásra ítélte. Ezzel a város településtörténetének, – egy fontos periódusának – tárgyi bizonyítékai szűntek meg.

Így a városban élő zsidóság emlékezetét ma elsősorban a közösségi épületek őrzik. A város közepén a „kereskedelmi központban” megmaradt egy egészen egyedülálló épület-együttes, amely a volt zsinagógából, imateremből (téli imaház), zsidó iskolából, a rabbi lakásából és a zsidó rituális fürdőből (mikve) áll. A különböző fajtájú közösségi épületek ilyen komplex területi és vizuális közelsége szinte egyedülálló az országban, de talán Európában is. Van olyan város ugyanis, ahol a zsinagóga eredeti funkcióját és használatát megőrizve működik,

másutt építészeti formáit megőrizve újabb funkciót betöltve szolgálja a település lakosságát (Baja), de ezeken a helyeken iskolát, vagy a rituális fürdőt már hiába keressük. (Még Mádon is lebontották a rituális fürdő épületét.) Sárospatakon, – megállva a Hotel Bodrog előtti teresedésen és onnan körülnézve – egy pontból tárul elénk a zsidó közösség korábbi életének színtere: a zsinagóga, a rituális fürdő és az iskola. Ez olyan kultúrtörténeti érték, melyet mindenki számára ismertté kell tenni, és a város idegenforgalmi látivalói sorába is be kell kapcsolni.

Az 1864-ben épített, 1890-ben átalakított nagyméretű zsinagóga épületét az 1960-as években a csekély lélekszámú zsidó közösség már nem használta, és az akkori szokásoknak megfelelően eladta, olyan feltétellel, hogy az épület formai jegyei se emlékeztessenek korábbi szerepére. Ma már nem vállaljuk, és a zsidó múlt számára sértőnek tartjuk az épület használati emlékezetének is az eltörlését, ezért javasoljuk, ha az épület nem is állítható vissza már eredeti belső formájára (a zsinagógai teret földémmel megosztották, berendezése hiányzik, a tóraszekrény helyén vezették az épület kéményét), a felújításakor homlokzata nyerje el ismét eredeti képét, és a városkép egysége új kerítéssel gazdagodjék az utca vonalában.

Az épület udvarán 1936-ban épített téli imaterem megőrizte a belső tér építészeti részleteit, annak ellenére, hogy belső terét raktárnak használják. Így ez az épület még eredeti formában berendezhető.

Az Erdélyi János utcában álló volt zsidó iskola a bejárati tábla tanúsága szerint 1885-ben Goldblatt Farkas 6000 aranypénz értékű adományából épült, azzal a céllal, hogy falai között Isten tanára is tudásra nevelje Izrael fiait, szolgálva ezzel népét és városa lakóit. Az épület falai között ma is iskolagyerekek ülnek, és a volt rabbi lakás utcai épülete is használatban van. Sajnos a rendezési terv ezt az épületet bontásra ítélte, hogy nagyméretű telkére új iskola épülhessen. A meglevő épület léptéke és formai jegyei alapján azonban ez a döntés kérdéses, nem kizárólag ennek történeti, kultúrtörténeti értéke, hanem városképi helyzete miatt. E helyen ugyanis, a várkörnyéki műemlék együttes közelében célszerűbb lenne a meglevő építészeti tömeg, lépték megőrzése. *(Az iskola épületét azóta lebontották, helyén társasház épült – a szerk.)*

A zsidó fürdő épülete a II. Rákóczi Ferenc utca *(helyesen: Rákóczi utca – a szerk.)* és a Kádár Kata utca *(ma: Szent Erzsébet utca – a szerk.)* saroktelkén, a történeti árokban épült, feltehetően még a XIX. század első felében.

Helyszínét az a természetes forrás határozta meg, mely alapfeltétele a vallási előírások szerint működő rituális fürdőknek. A zsidó vallásban a fürdőknek ugyanis kettős szerepe van: a testi és a szellemi megtisztulást szolgálja, tehát nem kizárólag a mindennapi élet vitelének, hanem az ünnepek és a szombat megtartásában is jelentős a szerepe, különösen a vallási előírásokhoz szigorúan ragaszkodó közösség tagjai számára. Így történeti szerepében nem lehet tehát közömbös, hogy az üresen maradt épületet, melyet a Magyar Izraeliták Országos Képviselőlete 1989 nyarán adott el új tulajdonosának, milyen célra hasznosítják. A volt rituális fürdő belső tere (alagsori szint) eredeti formában megőrizte főbb funkcionális tereit, medencéit. A tisztasági fürkék válaszfalai (deszka falak) és a fürdőkádak hiányoznak. A rituális medence lépcsőit kell feltárni, és a vízszivattyút felújítani. A hideg és meleg víztároló fakádak rekonstrukciója azonban az előírások szerinti kivitelben (kizárólag csapolással) szükséges. A belső tér (és az előfürdő) a budapesti zsidó rituális fürdő korábbi tárgyival berendezhető.

Az épület megőrzését, mint a bevezetőben említettük, a várostörténet kulturális értékeit féltő gondolat indította útjára. Szeretnénk, ha a kicsinyes egyéni érdek ettől az európai érdeklődésre

Zempléni Múzsza

is számot tartó zsidó kulturális értéktől nem fosztaná meg a város és az ország lakosságát. (A fürdőszínt, mint halottuk, sörfözdét szeretnének üzemeltetni) A földszinti átalakítási és felújítási munkák az Országos Műemléki Felügyelőség részére bemutatott tervek alapján, a területet ismerő, és értékeit őrző műemléki szakember jóváhagyásával (Arnóth Ádám) már készül, Herbária gyógynövény szaküzlet számára. A fürdőszint funkciója azonban nem különíthető el a földszint gépészeti rendszerétől, a tereprendezés sem választható el szorosan. Ezért is tartjuk sürgető feladatnak, hogy a rendezési terv előírásait a város lakossága is magáénak téve, támogassa. *(A fürdőépület földszintjén ma üzletsor található – a szerk.)*

Sárospatak „első” volt városaink között abban, hogy az 1960-as, 1970-es évek építészeti tévedéseit – polgárainak jelentős anyagi áldozata árán – korrigálja, és Makovecz Imre tervei alapján „kalapokat” tett a hagyományos városképétől idegen dobozházakra (pártház, egészségház, Tünde Áruház). Hasonlóan példamutató – és jelképes értékű – gesztus lehetne, ha a zsidó múlt kulturális örökségének emlékeit híven őrizné meg a jövő számára.

A Hegyköz és a Bodrogköz életében a borkereskedelem és a galíciai bevándorlási hullámok révén a zsidóság sze-

repe és jelentősége az országos átlagnál nagyobb mértékű volt. Sárospatak egyedülálló lehetőséggel rendelkezik, hogy megmaradt építészeti emlékein keresztül méltó emléket állítson ennek az időszaknak, értelmetlenül elpusztított, és kényszerűségből elvándorolt polgárainak. Az utolsó pillanathoz érkezünk, hogy ezt az érdekes, a zsidó múlt emlékeit őrző építészeti együttest megőrizzük, ezekből Zsidó Emlékmúzeumot létesítsünk.

Mint arról a „Sárospatak” című újság októberi száma tudósít, a város emléktáblán szeretné a második világháborúban elesettek emlékezetét megőrizni. A hajdani „Zsidó város” néhány házát őrzi még a város a Retel utca hídfő feletti oldalán. Talán itt lehetne felállítani azt az emlékművet, mely az elpusztult zsidó polgárok nevét és emlékét rögzítené. Ezáltal nemcsak a zsidó lakosság, hanem az elpusztult városrészsorsa is megőrzésre kerülhetne. Reméljük, hogy Sárospatak hagyományőrző polgárai nem fogják veszni hagyni még megmenthető értékeiket.

Budapest, 1989. október 31.

Dr. Gazda Anikó
budapesti
Sugár Péter
sárospataki születésű
építészmérnökök

Felhasznált irodalom

Dercsényi Dezső – Gerő László: A sárospataki vár, Bp. 1957.

Magyar Zsidó Lexikon, Budapest, 1929.

Öt község: Grünvald Fülöp: Sárospatak. A magyarországi zsidó hitközségek monográfiái, Bp. 1972.

A hegyaljai mezővárosok történeti néprajza, Miskolc, 1988.

Gazda Anikó: Zsinagógák Magyarországon. Térképek, rajzok, adatok, (Nyomdában lévő kézirat, Bp. 1989-1990)

dr. Gazda Anikó rekonstrukciós vázlatai, Budapest, 1989. október hó, VÁTI

A kéziratban található vázlatok jegyzéke:

- *Sárospatak térképe Franz Römischthöl, 1785*
- *Sárospatak. Templomok és középületek a zsidó közösség lakóhelye és közösségi épületei 1944 előtt*
- *A zsinagóga rekonstrukciós vázlat, bejárati homlokzat*
- *Sárospatak. Zsidó közösségi épületek a város központjában*
- *Kádár Kata utca (épületek homlokzati rajzai)*
- *Sárospatak. Kádár Kata utca 1. Izraelita rituális fürdő – mikve – építészeti rajzai*

Sugár Péter: Érzelmes utószó egy tanulmányhoz

A fenti tanulmány szerzője Gazda Anikó, építész, a Városépítési Tudományos és Tervező Intézet egykori munkatársa, a magyarországi zsidó múlt tárgyi emlékei és a magyar zsinagógák kutatója volt. Több társszerzővel közösen írt műve, a Magyarországi zsinagógák (Műszaki Könyvkiadó, 1989) e nagy témának alapműve. Ő írta a „Zsinagógák és zsidó községek Magyarországon” c. kötetet is, amelyet az MTA Judaisztikai Kutatócsoportja adott ki 1991-ben, nem sokkal a szerző halála előtt. Gazda Anikó a tudós városkutató, építészettörténész és városszociológus szemével térképezte fel és gyűjtötte össze a zsidó múlt építészeti emlékeit a hazai településeken.

Gyerekkoromban sokat rajzolgattam a pataki Retel utca romantikusan dűledező házait. Időnként a hegedűmet is magamhoz vettem, egy primásnak készülő cigányfiúval együtt húztuk: ő a Pacsirtát, én Vivaldit. Nyaranta a Patakon működő művésztelep festői-rajzói is a leginkább a Vár falai alatt, a Bodrog-parton kerestek és találtak témát. De a tanítóképző kiváló művésztanára, Debreczeni Zoltán legtöbb festménye, linómetszete is a régi várfalhoz festői fűrtökben tapadó házak látványát örökítette meg.

Zempléni Múzsza

Amikor Gazda Anikóval találkoztam, és a pataki zsidóság életével kapcsolatban érdeklődött, Anyám lett a forrásértékű adatközlő: minden házról meg tudta mondani, kik laktak benne. Anikónak segédkezve, a város zsidó házait végigjárva-rajzolva döbbsentem rá, hogy az én gyerekkorom is része volt a pataki-hegyaljai zsidóság történetének, hogy a családom és én magam is részesei és tanúi voltunk/vagyunk ennek. Akkor vált számomra láthatóvá, hogy a város településszerkezete, utcái-házai hogyan őrzik a történelmet: hogy a „Szentnegyed”, a „Héce”, a „Hustác”, a katolikus, a református és a görögkatolikus városrészek mellett volt „zsidóváros”, nem is egy, hanem kettő (egy neológ és egy orthodox). Akkor értettem meg, hogy ez az épületegyüttes, amelyről Gazda Anikó tanulmánya szól, talán egész Európában egyedülálló.

Amikor Újszászy Kálmán professzor úr ennek az együttesnek a megőrzése mellett emelt szót, európai történelmi távlatban látott és gondolkodott. (Neki ez a távlat volt a természetes). Sárospatak első lehetett volna abban, hogy az észak-magyarországi zsidóság emlékezetét pl. a rituális fürdő rekonstrukciójával megőrizze.

Tizenöt évvel ezelőtt, amikor a fürdő épületét nagy sietve eladták, két további lehetőségtől esett el a város: bontócsá-

kány alá került a volt jesiva és a rabbilakás akkor még megőrizhető épülete, és Patak elpusztított izraelita polgárainak a nevét azóta sem örököltette meg emléktábla (bár a névsort az Izraelben élő – nemrég elhunyt – Adler Piroska a pataki zsidóságról szóló könyvében összeállította).

A médiában követhető, milyen nagy viták és küzdelmek folynak napjainkban Budapesten az erzsébetvárosi volt gettó épületeinek a megtartása/bontása körül. Közép-Európa más országai előbbre tartanak: Csehországban és Szlovákiában az ottani kulturális tárcák és az Európai Unió nagy összegeket fordítanak a volt kisvárosi gettók műemléki felújítására. Az Unióban megnő minden helyi érték szerepe, a közösségek nagy erőfeszítéseket tesznek regionális sajátosságaik megőrzéséért, kibontakoztatásáért. Egy település lakói számára alapvető elemény, amikor megtapasztalják, hogy a saját civil életük, törekvéseik történelmi távlatba helyezhetők, és részévé válnak annak, amit kultúrának, hagyománynak, vagy egyszerűen történelemnek neveznek. Ilyenkor a hétköznapi élet megszokott színterei egyszerre életre kelnek, az elsüllyedt, vagy nem érzékelt múlt megelevenedik, tudatos-sá, az öntudat részévé válik

A pataki polgárok és utódaik már régóta részesei lehetnek a történetiség ezen

élményének. Ennek szerves részeként talán egyszer a zsidóság alvó múltbeli élete is felelevenedhet Patakon – ha a város polgárai igazán akarják és ha még lesz mit megőrizni. Lehet, hogy a város közössége egyszer ráébred, hogy múltjának és identitásának ez a szegmense is vállalható/vállalandó része? A rituális fürdő épülete áll még, akár csak a téli imaházé... És ha egyszer a volt zsinagógából átépített bútoráruház megvakult homlokzata visszakapná egykori elegáns külső képét, a pataki városkép ismét a történelmi magyar városokra jellemző arcát mutathatná: az építészetben is a komplexitást. Amikor a többi felekezet templomai között ott sorakozott a zsinagóga épülete, az eredeti városképben előkerttel visszahúzott homlokzattal, szép kovácsoltvas kerítéssel, hasonlóan a műemlék református templomhoz.

Gazda Anikó 1989 októberében arra hívta fel a figyelmet, hogy Sárospatak talán európai léptékben is egyedülálló lehetőségekkel rendelkezik, mert szinte sehol nem maradt fenn ilyen, a zsidóság életét teljes mértékben reprezentáló összefüggő épületegyüt-

tes. Utolsó mondatát idézve: „Reméljük, hogy Sárospatak hagyományőrző polgárai nem fogják veszni hagyni még megmenthető értékeiket”.

(A fent közölt “A zsidóság letelepedési periódusai Sárospatakon a XIX-XX. században. Dr. Gazda Anikó rekonstrukciója, VÁTI, Budapest, 1989.” című, A/4 formátumú, borítóval együtt kilenc oldalas gépirat a Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményeinek Adattárában At. 2718. számon található. A helyesírási és betűhibákat kijavítottuk, egyébként a szöveget eredeti formájában közöljük. A publikálással szerkesztőségünk emlékezni kíván a magyarországi holokauszt 60. évfordulójára. Ezúton köszönjük meg Sugár Péter Ybl-díjas építészmérnöknek, hogy utószavában bemutatta a tanulmány szerzőjét, segített megvilágítani épített környezetünk megőrzésének fontosságát, és felhívta a figyelmet a Sárospatakon még megvalósítható értékmentésre. A dokumentumot közléteszi Bolvári-Takács Gábor.)

Szabó Csaba

Volt egyszer egy csoda

Osterhaven professzor emlékezete

Ez a megemlékezés úgy kezdődik, mint egy mese: hol volt, hol nem volt, élt a 20. század második felében egy csudálatos férfi. Csoda volt az élete, csodák történtek körülötte, s az ő tettei is csodaszámba mentek. Ezekről a csodákról szól az alábbi történet.

1941 tavaszát írták. Az amerikai Michigan államban egy Európából, Hitler Németországából menekült professzor legkiválóbb nyelvész-hallgatójához készült, aki hónapok óta súlyos betegen feküdt. A látogatásra maga mellé vett egy fiatal teológust is. A beteg Gönczy Árpád, magyar diák volt, aki lelkesen mesélt vendégeinek hazájáról, szülővárosáról és arról az iskoláról, amelyik oly kitűnően készítette őt fel amerikai tanulmányaira. Gyógyulása után oda készült visszatérni, de ebben két hónap múlva bekövetkezett halála megakadályozta.

A pályáján éppen elinduló michigani lelkész-növendék ekkor hallott először Sárospatakról, a távoli Magyarország legendás diákvárosáról. S ettől kezdve haláláig nem múlt el nap anélkül, hogy Sárospatakkal – legalább gondolatban – ne foglalkozott volna. Könnyű dolga volt: egy évvel később – csodaszámba menő hihetetlen véletlen volt ez – feleségül vette Margaret Nagyt, akinek szülei Magyarországról, az Abaúj megyei Jablonkáról kerültek a századforduló táján az Egyesült

Államokba. Margaret, aki Amerikában született, még tudott magyarul, s ezt a magyar tudását (szüleinek 19/20. századfordulói, felvidéki, itt-ott a mai fülnek már archaikus kifejezésekkel tarkított anyanyelvét) mind a mai napig megőrizte. A fiatal amerikai teológus-férj egy alkalommal megkérdezte apósától, hogy hazájában Jablonka és a hozzá hasonló települések lelkészeit hol készítik fel hivatásukra. A válasz már ismerős szó volt: „Sárospatakon”.

Az életet a csodák teszik mesévé. Ilyen csoda volt az a bűvös szó is – Sárospatak – amely meghatározó módon vonult végig a fiatal amerikai lelkész-növendékből lett nemzetközi hírű tudós teológus-professzor további életén.

Maurice Eugene Osterhaven „Holland-Amerikában”, a nyugat-michigani Grand Rapids-ben született 1915. december 8-án. Szülei, John Osterhaven és Mattie L. Van Zoeren, holland bevándorlók leszármazottai voltak. Európában, a napóleoni háborúk utáni elszegényedés, elégedetlenség, kiábrándultság és vallási szkepticizmus tönkretette az egy évszázaddal korábban még virágzó németalföldi társadalmat. A változtatásokat sürgető reformereket üldözték, lehetetlenné tették életüket-mozgásukat, megfagyott körülötük a levegő. Nem sokáig. Lelkészük hívó szavára összegyűltek mindazok, akiket

vallási nézeteik miatt üldöztek, s 1846-ban útra keltek új hazát keresni, kivándoroltak Amerikába, a szabadság földjére. New Yorkban (korábban: New Amsterdam) 17. századi elődeik örömmel fogadták a „második holland hullámot”, de ők továbbmentek a Közép-Nyugatra, Michigan államba, ahol a négy nagy tó által közrefogott terület Európában hagyott hazájukra emlékeztette őket, s megalapították Új-Vriesland-et. Másfél évszázaddal ezelőtt történt a 19. századi holland exodus, de az új hazát keresők leszármazottai – bár ma már angol az anyanyelvük – megtartották és büszkén őrzik hagyományaikat, életvitelüket, kultúrájukat, s szigorúan puritán hitüket. Hollandiából hozott gazdag kulturális örökségük ma is meghatározója mindennapi életüknek.

Eugene Osterhaven ebbe a közösségbe született bele, s ennek a szellemiségnek volt haláláig cselekvő továbbvivője. Gyermekek- és iskoláskora idején az ő családját sem kímélte az 1920-as és 30-as évek nagy gazdasági világválsága. Testvéreivel együtt a tanulás mellett dolgozni kényszerültek, csakúgy, mint rokonaik és barátaik gyermekei. Apjának hentesüzlete volt, de a válság idején hetente csupán 15 dollárt tudott kivenni a pénztárból, hiszen mások sem engedhették meg maguknak, hogy húst vásároljanak. A nehéz idők szívós embereket faragtak az egyébként is kemény holland leszármazottakból. Osterhaven professzor több példát is említett erre. Az egyik: egy nagybátyja idős korára cukorbeteg lett, s egyik lába elüszkösödött. Egy ideig tűrte a fájdalmakat, majd egy napon zsebkésével kivágta az elhalt húst, bekötötte a sebet, s folytatta

reggel megkezdett ház körüli munkáját. A puritán fizikai keménység lelki szilársággal párosult. Vriesland-ben szigorúan vallásos közösség élt, társadalmi életének középpontjában a református egyházzal. Eugene családja is mélyen hívő egységet alkotott. Egyik anyai nagyapja perforált vakbélgyulladásból gyógyult fel; hite és imái segítségével – tartotta a családi hagyomány. „Csoda történt velem” – mondta a 80 éves Eugene Osterhaven professzor – „aztán elélt 83 éves koráig. A mi családnak csupa 80-90 évet megért, keményen dolgozó, szorgalmas, mélyen istenfélő emberek voltak a tagjai. Én sem tehetek másképp...”

S így lett. Nem tett másképp, életét megosztotta családjával, a teológia és a természet között. E hármasság elhivatottságot ugyanakkor át- meg átszötte az aktívan megélt hit és a segíteni akarás. Tanulmányait előbb a Michigan állambeli Hope College-ban és a Western Theological Seminary-n, majd Princetonban, a Theological Seminary-n végezte. Posztdoktori kutatásokat folytatott Európában Utrecht, Basel és Göttingen egyetemeken. A Western Theological Seminary professzora volt 1952 és 1986 között, közben tanított az iowai Dubuque, az illinoisai Deerfield, a californiai Pasadena és az ausztráliai Melbourne teológiáján. A Michigan állambeli Holland nevű kisvárosban telepedett le, egyházi pályáját itt kezdte a Hope College lelkészeként. Református hittudósként világszerte megbecsülték. Az Amerikai Református Egyház képviselője volt a II. Vatikáni Zsinat után rendezett katolikus-protestáns konzultációkon, egyben a Református Világ-

Zempléni Múzsza

szövetség Teológiai Bizottságának munkájában is aktívan részt vett. Számos hittudományi könyvet, cikket írt, s harminc évig volt a michigani Reformed Review (Református Szemle) folyóirat szerkesztője. A hittudományi könyveket és a Bibliát latinul, görögül, héberül, hollandul, németül és magyarul is olvasta, beszélt az Ojibway indiánok nyelvét. Amerikában és Európában szerzett tiszteletbeli professzori és díszdoktori címeinek se szeri, se száma. Csupán Magyarországon háromszor tüntették ki: 1948-ban és 1996-ban sárospataki tiszteletbeli professzori és 1991-ben debreceni díszdoktori címmel. A szellem és a lélek professzora tudott időt szakítani a test karbantartására is – csodaszámba ment ez is. A cserkészlet korán elragadta, s a cserkész-próbák, kirándulások, közös programok kedvcsináló előzetesként szolgáltak élete másik nagy szenvedélyéhez, a kenuzáshoz, a természet szeretetéhez.

Eugene Osterhaven a vadvízi kenuzás szerelmese volt. Hosszú évtizedeken át minden nyáron eltűnt a civilizáció elől egy hónapra, s barátaival, cserkész-társaival, tanítványaival, később visszajáró volt tanítványaival felment a kanadai hegyi folyók és patakok világába, ahol bevették magukat az ontarioi hegyek vadonjába, s élték a természeti emberek életét. Gyakran szegődtek társul indián kenusokhoz, vagy vettek be magukhoz indiánokat, akik az évek során barátaikká váltak. Tőlük, velük együtt tanulták meg, hogyan kell a természet részeként, a természettel együtt élni. „Hol is lehetne az ember olyan közvetlen kapcsolatban a természettel, mint a hegyi folyókon?” – kérdezte azoktól, akik

kétkedve vallatták kenus szenvedélyének igazi mozgatóiról. „A vízen nincs két azonos nap, az élet elbűvölő változatossága és szépsége elragadja az embert s elveszünk, feloldódunk a növényzet, a rovarok, állatok, madarak, sziklák, kövek és a rohanó, habzó víz hatalmas kavalkádjában.” Legnagyobb élvezetét abban találta, ha sziklafalak által közrefogott sebes hegyi patakokon kellett egyensúlyoznia, gyakran a nála sokkal fiatalabbakat is komoly próbára tevő életveszélyes szakaszokon. Messze földön híres kenus tapasztalata vonzotta a jelentkezőket nyári kenus túráira. Volt tanítványai, máskor idegenek is, néha több évig vártak a sorukra, hogy a michigani professzorral együtt lapátolhassanak a kanadai vad hegyi folyókon. Csoda?... Itt is volt. Egy nap így szólt: „Attól tartok, jövőre már nem igen tudnék a szükséges biztonsággal végigmenni megszokott utamon, így hát idén – egyelőre – leteszem az evezőt... Nyolcvanöt éves volt ekkor.

S végül térjünk vissza Osterhaven professzor életének talán leginkább mesészerű „csodájához”, a Sárospatakhoz fűződő kapcsolatához.

Közvetlenül a második világháború után a michigani Holland városkában a Hope College női hallgatói emberbaráti mozgalmat szerveztek, azzal a szándékkal, hogy az intézet nyújtson segítséget egy református főiskolának a háború-szaggatta Európában. Megkeresték az akkor már nagy tekintélynek örvendő lelkész-tanárt, s tanácsát kérték, hogy a természetes jelöltként adódó Hollandia vagy Anglia melyik főiskolájára essék a választás. Eugene Osterhaven gondolatai visszaszálltak

négy évvel korábban, s Gönczy Árpádra emlékezve gondolkodás nélkül válaszolta: inkább válasszák a háborúban sokat szenvedett Magyarország egy Hollandhoz hasonló kisvárosának oktatási intézményét. S kimondta a varázsszót: „Sárospatak”. Még kikérték néhány Amerikában működő magyar lelkesz véleményét is – valamennyien lelkesedtek az ötletet hallván –, s az ő tanácsukra és a hallgatók kérésére megszületett az Osterhaven-féle kapcsolatfeltevő levél. Az ő vezetésével a program az elkövetkező években a Hope College legfontosabb vállalkozásává nőtte ki magát. Magyar kiállítást rendeztek, a helyi hetilap rendszeresen írt a Hope – immár – testvér-iskolájáról, s adománygyűjtő akciókat szerveztek. A diákok ruhaneműt, pénzt, élelmet és iskolaszereket gyűjtöttek, majd elindult az első tizenkét tonnás (!) küldemény Sárospatakra.

A hidegháború 1951-ben szólt közbe... Addigra már szoros kapcsolat alakult ki Osterhaven professzor és Sárospatak között, amelyet személyes barátságok is erősítettek. Bár nehézzé vált a kapcsolattartás, az együttérző gondolatoknak semmilyen határzár nem állhatta útját, sőt, csak még jobban megerősödtek azok az érzések, melyek bíztak a Gondviselés mindent elrendező erejében.

Majd eljött 1989. Elérhető távolságba került a restitúció, s Eugene Osterhaven érezte, hogy most jött el igazán az ő ideje. Mintha az eltelt évtizedek során csak erre gyűjtötte volna az energiát; hatalmas lendülettel és megszállottsággal vetette bele magát a szervezésbe. Alapítványt hozott létre („Friends of Sárospatak – a Sárospataki Kollégium Barátai”), amely-

nek tagjai valamennyien született amerikaiak voltak – talán soha nem hallottak Sárospatakról azelőtt. De meggyőzte őket, hogy mi az emberbaráti kötelességük. Fáradhatatlanul írta felhívásait, cikkeket, kiadványokat állított össze, szászámra tartotta az előadásokat Amerika-szerte: Sárospatak, Sárospatak, Sárospatak...

És míg ott ezeket hozott lázba, itt ismét református lett a Kollégium. Ott gyűltek az adományok, itt rendbehozták belőlük a lepusztult épületeket, újabb diákkotthonokat létesítettek. Ott egy egész könyvtárra való könyvet adtak össze Pataknak, itt újra megnyitották a teológiai akadémiát. Ott ő tizenöt éven át lankadatlanul és erős hittel egyengette az adományok útját, itt lassan generációkban mérhető azon diákok és teológusok száma, akik neki köszönhetik, hogy Sárospatakon készülhettek fel hivatásukra. Érdemei elismerésül a Pataki Diákok Szövetsége 2001-ben tiszteletbeli tagjává fogadta.

Csodákkal színes életének fő csodája a Sárospataki Református Kollégium újraindulása volt. Megadatott neki, hogy láthatta nagy álma megvalósulását, a Kollégium ismételt felvirágzását. Majd a jól elvégzett munka örömeivel; vagy ahogy ő mondta: a Gondviseléstől kapott feladatok teljesítésének jóleső tudatával 89 éves korában, 2004. január 24-én letette szeretett evezőjét – ekkor már nem „egyelőre”, hanem mindörökre.

Bónis Ferenc

A hangjegyeken túl

Kodály Zoltán és Farkas Ferenc írásai

(Kodály idegennyelvű levelei) Levelezése – mely, mennyiségét tekintve, több ezer dokumentumra tehető – fontos részét alkotja Kodály szellemi hagyatékának. Bízást mondhatjuk: kiegészítője közlésre szánt írásainak vagy emlékeztetőül feljegyzett vázlatainak. Ez utóbbiak az őt foglalkoztató ideákat rögzítik – míg levelei inkább a műhely mindennapjait világítják meg, legyen bennük szó kiadói ügyekről, utazásokról, tanítványokról, mások segítségéről, baráti kapcsolatokról. Így a levelek is a nyilvánosságra tartoznak: közlésük teljesebbé és hitelesebbé teszi a Kodály-portrét.

Kodály magyar nyelven írott leveleiből Legány Dezső az 1982-es centenárium évében már közreadott egy testes kötetnyit. Újabb leveleskötetét ugyanő és tragikusan korán elment, sokoldalúan tehetséges muzsikusz fia, Legány Dénes jegyzi szerkesztőként. A kiadvány taglalása előtt hajtsuk meg az elismerés lobogóját apa és fia előtt: áldozatos, aprólékos munkájukkal – amelyet ezúttal az idegen nyelveken megfogalmazott levelek közreadásának szenteltek – nagy szolgálatot tettek a teljes magyar szellemi életnek, a zenetudománynak, még közelebből a Kodály-kutatásnak.

A szerkesztők hívek maradtak az 1982-es kötet kiadási elveihez. Eredeti nyelven

közöltek minden levelet, besorolva közéjük olyanokat is, amelyek léte csak spekulatív eszközökkel gyanítható. Nem érthetünk egyet ezzel a módszerrel. Közölni csak azt lehet, ami létezik, hozzáférhető és akadálytalanul publikálható. Ami ezen felül van, arra nagyon is találó a Weiner Leónak tulajdonított mondás: „az a pianissimo, amelyet nem lehetett hallani, az nincs is”. A gyanított levél, publikációs tekintetben, nem egyenértékű a hozzáférhető és közölt levéllel. Vagy alapos a gyanú, vagy sem; vagy helyesen méri fel a lappangó levelek mennyiségét, vagy sem. E „gyanított levelek” listáját célszerű lett volna a főanyagban feltüntetett sorszámozás helyett külön függelékben közölni.

Kérdéses az is: helyes-e angol, francia, német, olasz, latin levelet bármiféle fordítás nélkül, egyetlen kötetben közölni. Az angolszász olvasó nemigen érti meg a német leveleket – hogy az átlagos hazai olvasó nyelvi tájékozottságáról ne is szövjünk. Archiválási feladatnak persze az effajta publikálás is megfelel – ám a levelek közlésének mégis csak az a célja, hogy a bennük közölt gondolatok minél szélesebb körben hassanak.

A kötet fülszövege mintegy 1100 levelet említ, mint amelyről tudomásunk van. Az új kiadványban megvizsgáltuk az utolsó

250 tételt: közülük 54, tehát 20%, csak a közreadók feltételezése szerint létezik. 1045 megszámozott levélre hivatkozni tehát némileg félrevezető.

A levelezés közlési módja féloldalas: csak Kodály leveleit, illetve válaszait közli, a levelezőtársak mondandóját nem. Egyes levelek értelmezése ettől nehézkessé válik. A jegyzetek sem kifogástalanok: néhol bőbeszédűek, másutt nagyonis szűkszavúak. Hogy William Shakespeare angol költő és drámaíró volt, azt alighanem tudják az olvasók, ám hogy ki volt 1965-ben a bécsi Zenebarátok Társaságának főtársa, hogy Szigeti Kilián hivatása szerint bencésrendi paptanár és zenetörténész, hogy Heinrich Möller német muzsikus miképp kapcsolódott a magyar népdalkutatók munkásságához, hogy Csobádi Péter, Fricsay Ferenc egykori titkára, egyszersmind egy Bartók-könyvecske és egy testes Mozart-tanulmánykötet szerzője is, Fricsay pedig Kodály Szimfóniájának első dirigense, hogy Malraux francia író egy ideig kultuszminiszterként is ténykedett, hogy Alicia Elscheková Bartók szlovák népdalgyűjteményének társszerkesztője: nos, mindezt alighanem fontosabb lett volna közölni az olvasóval.

Mint akinek mindig kevés az ideje, Kodály sok szót rövidítve írt leveleiben. E rövidítéseket a szerkesztők a főszövegben, szögletes zárójelben, feloldották. Olykor feleslegesen: egyazon intézmény betűrövidítését ugyanabban a levélben akár háromszor is.

Kodály idegennyelvű leveleinek közzétételében tehát akad szakmai kifogásolni-

való. Ezzel együtt öröndetes, hogy a levelek megjelentek és sok ismeretlen életrajzi tényrt tártak fel. Köszönet illeti érte a kötet szerkesztőit.

(*Farkas Ferenc, az író*) Farkas Ferenc utolsó kiemelkedő képviselője volt nemzedékének, annak a bizonyos első zeneszerző-generációnak, amely közvetlen vagy közvetett tanítványként követte a 20. századi magyar muzsika két meghatározó mesterét, Bartókot és Kodályt. Ez a nemzedék Lajtha Lászlóval és Kósa Györggyel kezdődött és Szervánszky Endréig, Maros Rudolfig, Járdányi Pálíg tartott. Valamennyien keresték az elődöktől tovább vezető utat; egyesek rátaláltak, mások nem. Farkas Ferenc saját nemzedékét egy bécsi előadásában – önmagát is ideértve – úgy jellemezte, hogy az „Im Schatten Bartóks” (Bartók árnyékában) működött. Ebből is kitetszik, hogy rendelkezett a ritka képességgel: bizonyos távlatból és bizonyos kritikával szemlélni magát és korát. E képessége különleges jelentőséget ad írásai gyűjteményének, melyet – nagyrészt a 2000-ben meghalt muzsikushagyatékából – gondos és felelősségteljes munkával Gombos László rendezett sajtó alá.

A könyv függelékében Farkas Ferenc néhány olajfestménye látható: dunántúli tájképek. Szép és arányos munkák, amelyeken felismerhető a francia posztimpreszionizmus hatása. Egyik csendélete Picasso szellemi közelségéről tanúskodik. Mediterrán levegősség, magyar táj, avantgarde eszközök: csupa olyan vonás, amely zenéjét is jellemzi.

Zempléni Múzsza

Látnivaló, hogy Farkas sokoldalú tehetség volt, festő is lehetett volna. Érezte azonban egy bizonyos pillanatban, hogy művész-életének útelágazásához érkezett, amikor el kell döntenie, merre tovább. Mert „két út szolgája” nem lehet. A zenét választotta, s ennek hűséges, mindent tudó és termékeny művelője lett 95 éves korában bekövetkezett haláláig.

Írásai, amelyek mostantól gyűjteményes kötetben állanak az olvasó rendelkezésére, azt bizonyítják, hogy az önkifejezésnek ezt a formáját is hivatottan, rátermetten művelte, anélkül, hogy írói babérokra tört volna. Mindig a zenéről írt: többnyire önmagáról, szellemi elődeiről, kortársairól, tanítványairól; korokról, amelyeket megélt, emberekről, akiket megismert, stílusokról és művekről, melyek ilyen vagy olyan okból megragadták képzeletét. Farkas írásaiban is felfedezhetők a zenéjét jellemző vonások: az arányosság, az ékesszólás, a forma és a tartalom egyensúlya – vagy, ahogy Weiner Leó mondta Farkas egyik művéről, a „balance”.

Farkas Ferenc, aki hivatalosan Siklós Albert zeneszerző-növendéke volt, tanítványként tisztelte az előtte járók számos mesterét Bachtól Debussyig, Respighitől Bartókig és Kodályig, a reneszánsz neves és névtelen szerzőitől a magyar népdalig. Ezért fontosak írásai: tudását, látásmódját ezektől a tanároktól kapta, e sokoldalú tudás birtokában látta és láttatta saját maga és mások műveit. Tudott tanulni a teljes zenetörténetről – és tudott tanulni tanítványaitól is, akik alkalmasint többet kaptak tőle, mint talán maguk is

gondolnák. Farkast egy-egy zeneműben szinte kizárólag az érdekelte, hogy miként van megmunkálva; tartalmi-gondolati vonatkozásai is jószerivel ennek függvényében foglalkoztatták. Egyik hosszabb beszélgetésünk végén arról faggattam, hogy milyen „jelmondat” van zászlajára írva – van-e egyáltalán „zászlaja”, vagy csak a mindenkori legújabb műnek a lehető legarányosabb megvalósulása foglalkoztatja. Mire a zeneszerző így válaszolt: „köszönöm, helyettem hangzotnak el ezek a szavak”. Ebbeli felfogásában következetes volt, érdemes tehát megismerni véleményét, mert a könyv legnagyobb része mégis önmagáról szól: életéről, műveiről, tapasztalatairól. S e tekintetben elsőrangú, pótolhatatlan forrás.

(Zoltán Kodály: Letters in English, French, German, Italian, Latin. Edited by Dezső Legány and Dénes Legány, Argumentum Kiadó – Kodály Archívum, 2002; Vallomások a zenéről. Farkas Ferenc válogatott írásai, közreadja: Gombos László, Püski Kiadó, 2004)

Mihalovicsné Lengyel Alojzia

Károlyfalva monográfiája

A honfoglalás millicentenáriuma és államalapításunk 1000. évfordulója közötti időszakban számos hazai település jelentette meg történelmét feldolgozó monográfiáját. Ebbe a sorba illeszkedik a *Carolfalve, Karlsdorf, Károlyfalva* című kötet is, amelynek alkotó szerkesztője Károlyfalva szülőlté, Hauser Zoltán főiskolai tanár.

A törökök kiűzése után az első, a 17. század közepén betelepedett telepések többsége a svábok lakta tartományokból, Schwabenből és Württembergből jött Magyarországra. A különböző helyekről és különböző időpontokban érkező németek nem rendelkeztek egységes etnikai öntudattal. Paraszti alattvalói hovatartozásuk tudata uralkodójukhoz és a területhez kapcsolódott. Így voltak ők frankok, svábok, bajorok, hesseniek, pfalziak. A településeket szervező és irányító császári udvar és egyes földesurak arra is figyeltek, hogy – az esetleges villongások elkerülése végett – nemzetiségileg és vallásilag homogén közösségek jöjjenek létre.

Amikor a különböző német népcsoportokhoz tartozó telepések elhagyták a hazájukat, még nem létezett a német nemzet, a betelepülés után pedig megszakadtak kapcsolataik a szülőfölddel. Így Németországról mint anyaországról, nincsenek átörökített emlékeik. A német telepések számára a történelem a

betelepeléssel kezdődik. Mivel a német nemzeté válás időszakában már Magyarországon éltek, az anyanemzet képzete elvált a német anyanyelv és a német nemzeti kultúra tartalmaitól. A magyarországi németek, így a svábok nemzeti identitásának és haza fogalmának kérdésében a 19. század hozott döntő fordulatot: az önálló állam hiányát nem saját nemzeti törekvésekkel, hanem a magyar államiság elfogadásával pótolták. Az 1848-49-es forradalom és szabadságharc különös módon hozzájárult a svábok, a német polgárság és a magyarok közeledéséhez, a magyarországi németek 1848-ban együtt álltak a magyar forradalom és szabadságharc oldalára. Magyar honfitársikkal együtt szenvedték át a függetlenedési szándék kudarcát, a közös történelmi sors összekovácsoló erőként hatott. Vidéken ekkor terjedt el a „wir sind ungarische Swaben” önelnevezés. A magyarországi németek, így a svábok tudatában ekkor jelenhetett meg először a nemzet iránti lojalitás kérdése.

A svábok nem alkottak homogén nyelvi és kulturális egységet, etnikailag meghatározható összetartozástudatuk a falujuk határában legtöbb esetben véget is ért. A (szülő)falun túlmutató kötődéseik és kapcsolataik magyarok voltak. Az ipari és mezőgazdasági munkakultúra területein

Zempléni Múzsza

rengeteg ismeretet, tapasztalatot vettünk át a különböző német fejedelemségekből, tartományokból Magyarországra származott közösségektől.

A közigazgatásilag ma Sátoraljaújhelyhez tartozó Károlyfalván 2001-ben ünnepelték a település alapításának 250 éves évfordulóját. Ez a jubileum méltó alkalom volt a tudományos igényű, közérthető kismonográfia megjelentetésére. A kötet elején a település földrajzi fekvésének, természetföldrajzi képének bemutatása olvasható. A sváb betelepítésről szóló fejezetből megtudhatjuk, hogy Károlyfalva, Hercegkút és Rátka sváb lakosainak betelepítése Trauthson herceg magánföldesúri vállalkozása volt: 1750-ben württembergi leszerelt katonákkal, parasztokkal kötött szerződést, hogy alakítsanak ki három települést.

A nagy szorgalmú német telepesek a hegyaljai szőlőművelést elsajátítva bizonyos hazai sajátosságokat is megőrizve kapcsolódtak be a zempléni szőlő- és bortermelésbe. Az 1750-54 között összeírt nevek azt a feltételezést támasztják alá, hogy a betelepülés több hullámban zajlott le. Károlyfalván az első keresztelést 1752-ben jegyezték fel, így az 1751-es év elfogadható a betelepülés feltételezett időpontjának. Az 1829. évi összeírás adatai szerint már 76 adóköteles lakos élt Károlyfalván, közöttük 57 jobbágy, akik földműves munkát vállaltak Újhely és Patlak határában. A 19. században fokozatosan tértek át a belterjes gazdálkodási formára. A földművesek Károlyfalva két város közötti elhelyezkedésének köszönhetően terményeiket a piacokon jól tud-

ták értékesíteni. A század második felében – kegyúr támogatását nem élvezve – a község szorgalmas lakossága önerőből épített egy tantermes iskolát, templomot és nyitott új temetőt.

Az 1890. évi filoxéra pusztítás, majd tűzvész okozta szegényedés miatt és a jobb munkalehetőségek reményében az 1900-as évek elején az Újvilágba irányuló kivándorlási láz Károlyfalva lakosságát sem hagyta érintetlenül. A 20. században Károlyfalva a mezőgazdaság terén példaértékű település: a bortermelés mellett a pálinkafőzés, a húsfeldolgozás és a húsfeldolgozás is jelentős szerephez jutott. Károlyfalván a Hangya Szövetkezet hálózatán belül 1925 óta működik önálló bolt és kocsmá. A községet 1943-ban villamosították. Az infrastruktúra fejlődésében jelentős beruházás volt a Károlyfalvát Rudabányáccskával összekötő, hegyen át vezető nyolc kilométeres út építése.

Szomorú időszak 1944 decembere, amikor rövid időre mintegy 3000 fős román sereg szállta meg a községet. Német nemzetiségük miatt 1945-ben harminc károlyfalvai férfit küldtek hadifogságba. Az 50-es években önálló községi tanács irányítja a települést. A 60-as évektől – a szövetkezetesítést követően – a lakosság foglalkoztatásában egyre nagyobb szerepet kapott az ipari és a szolgáltató szektor.

A sváb hagyományok ápolása az 50-es évektől családi keretek, illetve az egyházi ünnepek hagyományrendszere közé szorult. A Magyarországra települt német lakosság körében igen gazdag volt az

egyházi és népi ünnepekhez kapcsolódó, illetve az azokat kísérő virágkultusz. Ilyen volt például az Úrnapi virágszőnyeg, amikor nemcsak a templomot járták körbe a hívek, hanem az egész falut, s közben a gyerekek virágot hintettek az úton. A nemzetiségi kultúra ápolása 1989 után kezdődhetett újra. 1994-ben megalakult a német kisebbségi önkormányzat. Pályázati támogatással létrehozták a Faluházat, ahol helyet kaptak a hagyományörző egyesületek és rendezvények.

A kötetben számos további témával találkozunk, amelyek adatokat, tényeket közölnek Károlyfalva történetéhez szorosan kapcsolódva. Ilyen a község egyházi életét bemutató fejezet, amely a településről származó papok és a községben szolgáló plébánosok rövid életrajzi adatait közli. A szervezett iskoláztatás, a német nyelven történő oktatás Károlyfalván 1863-ban kezdődött. Az egykori katolikus népiskola történetét a tanfelügyelői látogatásokon feljegyzett megállapítások alapján és a községben oktató tanítók bemutatásával követhetjük végig. A népmozgalmi adatok változásainak mintegy kétszáz éves történetét szemléletes grafikonok, táblázatok segítségével ismerhetjük meg. A néprajzi vonatkozások tekintetében leírást kapunk a szalagtelkes települési formáról, a belső telkek vizsgálatáról, az „északi házvidék” stílusához alkalmazkodó lakóépületek formájáról, a gazdasági épü-

letek fajtáiról és elrendezkedéséről, az állattartás épületeiről és a borpincékről. A hagyományok közül a Nagyböjt első vasárnapjához, a Karikavasárnaphoz fűződő népszokást részletesebben is megismerhetjük. A népismereti tematika értékes része a régi társas gyermekjátékok, a kiszámolók, körjátékok stb., továbbá a lakodalmi szokásokhoz szorosan kapcsolódó vőfélykönyv és köszöntő versek bemutatása. Találunk adatokat a névhasználat jellemzőiről és a ragadványnevekről is. Epilógusként vallomásokot olvashatunk a jelenből: idős lokálpatrióták, majd az 1980-as években született ifjú károlyfalviaiak vallanak a sváb hagyományok gyökereiről és azok továbbéléséről. A kötethez részletes bibliográfia és német nyelvű tartalmi összefoglalás tartozik.

Értekes és élvezetes olvasmány Hauser Zoltán munkája. A könyv tartalma és képanyaga bizonyítja szerzőjének kötődését. Gyarapodó helytörténeti irodalmunk sokszínűségét egyedi módon, a helyi, nemzetiségi és nemzeti história szintézisének bemutatásával gyarapítja a Zemplén megyei sváb település, Károlyfalva monográfiája.

(Hauser Zoltán: Carolfalve, Karlsdorf, Károlyfalva – Károlyfalva, 2001)

Darmos István

A Bodrog Néptáncegyüttes ötven éve

Sárospatak legnagyobb múltra visszatekintő amatőr művészeti formációja a Bodrog Néptáncegyüttes. Megalakulása, működése példaként szolgált a környező települések táncsoportjainak létrehozásához, de Sárospatak más művészeti ágban tevékenykedő amatőr körei számára is. Az évforduló alkalmából érdemes szemügyre vennünk, milyen hatása lehet egy táncműhelynek egy kisváros kulturális életére.

A Bodrog története 1954-ben kezdődött. Az együttest a földműves szövetkezet hozta létre, bár Sipos György testnevelő tanár vezetésével néhány éve már folyt néptáncoktatás városunkban. Az ő személye adott esélyt az új táncművészeti műhely kialakulásához, amelyhez az indíttatást elsősorban Rábai Miklóstól kapta testnevelési főiskolai tanulmányai során. Az alapító tagok főleg tanítóképzősök és szövetkezeti dolgozók közül kerültek ki. Öt évvel ezelőtt kicsiny csoportjuk még színpadra lépett, de az ötvenéves évfordulón már csak a nézőtéren köszönthettük néhányukat. Ők azok a "nagy öregek", akiknek ma már az unokáik táncolnak. Az ötvenes-hatvanas évek patkai néptáncmozgalmáról keveset tudunk – dokumentumoknak is híján vagyunk –; szinte csak annyit, amennyit a táncosok emlékezete megőrzött. Egy dolog azon-

ban bizonyos: az egykori alapító tagok büszkék arra, hogy valaha táncoltak az együttesben, és Sipos Györggyel együtt közösen formálták a művészeti arculatot. A hetvenes évek elején generációváltás történt. Ekkor indult el a Bodrogból Ureczky Csaba koreográfus, és vált ki több táncos társával együtt Rónay Ferenc, akik Sátoraljaújhelyben megalakították a Hegyalja Népi Együttest. A táncosok jöttek és mentek, természetesen állandó társulat is működött évekig, míg 1969-ben egy olyan közösség állt össze, amely több mint egy évtizedig táncolt együtt. Az együttes a hatvanas években országos hírnévre tett szert, de legnagyobb sikereit Sipos György vezetése alatt ebben az összetételben érte el, többek között Rábai Miklós, Molnár István, Oskó Endréné, Varga Gyula, Ureczky Csaba koreográfiáival. E korszakot a menettáncversenyek első díjai, s egyéb fesztiváldíjak mellett a Szocialista Kultúráért és a Kiváló Együttes minősítések fémjelezték. Ekkor került a szövetkezeti együttes szorosabb kapcsolatba a városi művelődési házzal. Sipos György negyedszázadon át irányította az együttest, vezetése alatt a bodrogos táncosok tízezrek előtt – a hazai bemutatók mellett Angliában, Norvégiában, Franciaországban, Ausztriában stb. – mutathattak be magyar néptáncokból táplálkozó

2004. tél

94

koreográfiákat. Bel- és külföldi televíziók talán milliókhoz is eljuttatták azt az üzenetet, amelyet táncosai mozgásába, daliba csempészett. Tevékenységét „kristálytisztá pedagógiai munka”-ként jellemezte később Vásárhelyi László. Munkáját színpadi sikerek, díjak, kitüntetések igazolták, de még ezeknél is jobban táncosainak ragaszkodása, szeretete és tisztelete. Sipos Györgytől 1979-ben tanítványa, Pécsvárady Botond vette át a stafétabotot, majd néhány év során több együttesvezető – Ignáth János, Sajószegi László, Muha Miklós – tevékenységének köszönhetően a tagság teljesen kicserélődött. Az addigi cigányzenészeket népi zenekar váltotta fel, a szemléletmód és a repertoár teljesen átalakult. Az addigi koreográfiákat felváltották az újabb szemléletű művek, amelyeket már az új koreográfusnemzedék jeles képviselői – többek között Tímár Sándor és Nagy Albert –, alkottak, s tanítottak be. 1983-ban megnyílt Sárospatakon Makovecz Imre alkotása, A Művelődés Háza. A tervezésekor figyelembe vették, hogy létezik Sárospatakon egy közel harminc éves múltra visszatekintő táncegyüttes, s így az új épületben a Bodrog egy kifejezetten próbateremnek tervezett helyiséget kapott, amely az addigi tornatermek után új otthona lett. Ekkor indulhatott meg az utánpótlás szervezett nevelése. Az új intézmény helyet biztosított gyermek- és ifjúsági csoportok számára, ebből nőttek ki a gyermekegyüttesek – az Egyed Erzsébet vezette Kisbodrog, majd a Darnos Éva és Darnos István vezette Ördögsvő Gyermektánc csoport –, amelyek a

gyermektánc mozgalom megerősödésével, a gyermekfesztiválok létrejöttével, szintén országos hírnévre tettek szert. Ezekben a formációkban többek között a hetvenes évek táncos generációjának gyermekei táncoltak. A Művelődés Házában a nyolcvanas évek végétől egyre másra szerveződtek a táncművészethez, népzenehez, néptánchoz kapcsolódó programok. Nemcsak híres zenekarok, énekesek koncertjeiről kell említést tennünk, de a Honvéd Táncgyűttes vagy a Magyar Állami Népi Együttes előadásairól, táncos bálokról, táncházaokról is – hol rendszeres, hol rendszertelen formában –, olyan zenekarok közreműködésével, mint a Dűvő, a Csik Zenekar, a Galga Zenekar, a Szeredás, vagy a Kerekes Együttes. Helyet adott az intézmény néptáncos seregszemléknek, minősítő és nemzetközi fesztiváloknak, később az Amatőr Néptáncosok Országos Bemutató Színpada rendezvényeinek. A közönség egy részét mindig azokból a sárospataki családok alkották, ahol a családtagok valamelyike kapcsolatba került az együttesel. Önálló amatőr színházi produkciók – A költő visszatér, István a király, stb. – is létrejöttek az együttes tevékeny részvételével. Ezek kapcsán a táncosoknak meg kellett tanulniuk, hogy a táncszínház miben tér el a táncelőadástól, s milyen gondolkodást, milyen mozgáskultúrát, milyen színpadi viselkedésmódot követel ez a műfaj. Mindezek mellett az együttes tagjai foglalkozni kezdtek a táncok eredetével, elméletével, tánc kutatással, többen publikáltak is e témákban. Az Örökség Gyermek Népművészeti Egye-

Zempléni Múzsza

sülettel együttműködve zajló rendszeres táncpedagógus továbbképzések mellett más oktatási forma is helyet kapott Sárospatakon, pedagógusok számára a Bodrogközi Mesterkurzus, gyermekeknek a Zempléni Néptánc Tábor. Az itt folyó magas színvonalú szakmai munka adott alapot a Magyar Táncművészeti Főiskola néptáncpedagógus szaka kihelyezett másoddiplomás képzésének lebonyolítására, a Comenius Tanítóképző Főiskolával együttműködve. A Művelődés Háza munkatársai a gyermektáncosok részére alapították a Pünkösdi Gyermektánc Találkozót, a Zempléni Gyermek Szólótánc Versenyt. Létrejött a Bodrog Folkzenei Fesztivál, majd a Csűrfesztivál, ahol kiváló előadókat láthatott a pataki közönség: Berecz András, János Hajnalka, a Vujicsics Együttes, a Balogh Kálmán Gipsy Cimbalom Band, az egykori bodrogos táncos Herczku Ágnes (a Magyar Állami Népi Együttes énekes szólistája) és a Fonó Zenekar. A gyermekegyüttesek adtak alapot a Sárospataki Táncművészeti Iskola 1996-ban történt megalakulásának, majd 2000-ben a zeneiskola bővült képzőművészeti és táncművészeti ágakkal (ma: Farkas Ferenc Művészeti Iskola). Ugyan-

csak 2000-ben alakult egy egyesületi formában működő másik felnőtt együttes.

A létrejött fesztiválok egyike-másika több mint tíz éve fejlődik, bővül, él. A művészeti munka mellett a táncpedagógiai, tánc-folklorisztikai, koreográfiai műhelymunka is említésre méltó. Sárospatakon van két felnőtt együttes, működik két olyan művészeti iskola, amelyekben nagy hangsúlyt kap a néptáncoktatás; szerény becslés szerint is e kisvárosban közel 500 fiatal foglalkozik e művészeti ággal. Az elmúlt öt évtized alatt sok százan kerültek kapcsolatba az együttesel táncosként, zenészként, s alkalmasint több olyan család él itt, amely kapcsolatban állt az együttesel, mint ahány nem. Nem kétséges tehát, hogy egy-egy amatőr művészeti csoport tevékenysége nem korlátozódik a próbateremre és a színpadra, hatása sokkal szerteágazóbb. E csoportok nem csupán helyi szinten jelentősek, de a magyar táncművészetnek is meghatározó elemei. A Bodrog Néptáncgyüttes 50 éve él, működik. Tevékenysége, s az ennek hatására létrejött más csoportok, fesztiválok, programok gazdagítják kulturális örökségünket, színesítik a magyar táncművészet palettáját.

Tukacs Béla

Értékes hagyomány.

A Sárospataki Református Kollégium Alapítvány másfél évtizede

Az utóbbi évszázadok élénk szellemi és anyagi fejlődését a kiterjedt és jól működő oktatási intézmények rendszerének köszönhetjük. Az oktató-nevelő munka során minden iskolában kialakult egy látásmód, egy mentalitás, mind a nevelőtestület, mind a tanulóifjúság soraiban, ami meghatározta egész későbbi élettevékenységük minőségét. Országunkban egyes kiváló intézmények a mindennapi gyakorlati élethez szükséges tudáson felül nyújtott többlettel jelentősen befolyásolták a magyar közélet alakulását.

Ezek egyike – szerintünk a legkiválóbbja – a Sárospataki Református Kollégium. Itt már szinte a kezdetekkor igény támadt a nevelés napjainkig érvényes elveinek kidolgozására, bevezetésére. Elsőként alkalmazták az oktatáshoz szemléltető eszközöket. Itt épült az első modern tornaterem. Ma is működik a közös étterem és első között vezették be az angol nyelv főtárgozatos oktatását. Nemzetünk szellemi építését minden területen a szabadság, az öntevékenység, az emberi méltóság, a tehetség, a képesség kibontakoztatása (szegények iskolája) jegyében szolgálták. Patak neveltjei nemzeti létünk legkülönbözőbb fázisaiban nyitottak új utakat. Besenyei György a királynő hűséges szolgálatában elindította a magyar irodalom látványos fejlődését. Kazinczy Ferenc

az abszolutizmus korában, következetes németesítés idején fáradhatatlanul szervezte a nyelvújítást. Kossuth a Szent Szövetségre támaszkodó elnyomás ellenében vezette szabadságharcunkat. Nagyívű professzori és tanári karunk Trianon után a megalázott, megcsonkított országban napjainkig tartó hatékonysággal munkálkodott a minőség forradalmának megvalósításán. A Sárospataki Református Kollégium és neveltjeinek teljesítménye tehát különleges helyet biztosított az alma mater számára a hazai oktatási intézmények között. Az államosítás utáni elszűrkítés megakadályozására, a betöltött szerep folytatására a nyolcvanas évek végén bekövetkezett alkalmas időpontban lépéseket kellett tenni. A cél elérése érdekében megindultak a visszaszerzésre irányuló tárgyalások.

Ezek megalapozottságának igazolására felmerült egy alapítvány létesítés gondolata. A jogi vonatkozások tisztázása után 1989. február 3-án az alapító okiratot jóváhagyták és aláírták. Az indoklás – a tárgyalási pozíciók erősítése végett is – ismételten emlékezetbe idézte: „A jelen Alapítványt létrehozók meggyőződése, hogy a Sárospataki Református Kollégium oktató-nevelő munkája történelmileg nem csupán a református, hanem az egyetemes magyar kultúrát szolgálta...” Az indo-

Zempléni Múzsza

kolás állításához kétség nem férhetett, az alapítvány létrehozása pedig igazolta a társadalmi igényt és bizonyította az áldozatkészséget.

A Sárospataki Református Kollégium Alapítványt 1989. március 22-én a felügyeleti hatóság nyilvántartásba vette. A megalakult kuratórium bankszámlát nyitott, a 213 pataki öregdiák alapító tag befizette a vállalt összeget, s adományok érkeztek az egyházközségektől és más jóakaróktól, az ország és a világ minden részéből. Ezzel párhuzamosan a Kollégium visszavételére irányuló tárgyalások felgyorsultak, amelynek eredményeként az állam 1990-ben visszaadta az intézményt az egyháznak. Ez Alapítványunk munkáját annyiban érintette, hogy az alapításkor kitűzött alapvető cél megvalósult, s a továbbiakban a Kollégium működésének támogatása lett a fő feladatunk.

Az Alapítvány kuratóriumának első elnöke, Béres Ferenc énekművész, az Amerikában indított gyűjtés segítségével hangverseny körútra indult, amelyből 10.000,- USD, Bertalan Imre, az Amerikai Magyar Lelkészegetyület elnöke gyűjtéséből 19.000,- USD érkezett a számlára. Majd Hörcsik Richárd professzor úr mintegy 114.000,- USD összegű támogatást szerzett a dél-koreai keresztyén üzletemberek társaságától. Alapítványunk működésének első percétől kezdve gondoskodott a beérkező összegek nyilvántartásáról és banki kamatoztatásáról. Az alapítványi vagyon folyamatosan gyarapodott.

A vagyon növekedési forrásai a következők: a pataki öregdiákok és más támoga-

tók befizetései, a személyi jövedelemadó 1 %-ából felajánlott összegek, az egyházközségek adományai, a londoni Church Foundation Tárczy Árpád (az egykori gimnázium igazgató fia) közvetítésével érkező támogatásai, az elkülönítetten kezelt célalapítványok, továbbá a vagyon hasznosításából és a befektetésekből származó jövedelem. A helyzetet időközben módosította, hogy az egyházközségek adományait 1996-tól kezdve a Teológiai Akadémia alapítványának utalják át, a gimnáziumban tanuló diákok szülei ugyancsak 1996-tól a gimnázium alapítványát támogatják.

Örvendetes, hogy az államosítás előtt végzett általában alacsony nyugdíjú öregdiákok anyagi helyzetének romlása és létszámának folyamatos fogyása miatt átmenetileg csökkenő befizetéseket pótolták az államosított intézmény Kollégiumhoz kötődő, aktív korú végzős diákjainak átutalásai. Jelenleg tíz elkülönített, ún. célalapítványt kezelünk mintegy 12,5 millió forint értékben. Ezeket a célalapítványokat azért kezeljük elkülönítetten, mert az alapítók határozzák meg az összeg célját és a felhasználás módját.

Alapítványunk mindenkor kuratóriumának alapelve a takarékos gazdálkodás. Támogatást csak az alapító okiratban foglalt célok megvalósítására ítélünk oda, tisztviselőink feladataikat ellenszolgáltatás nélkül végzik. Gazdálkodásunkról nyilvánosan először 1995. december 31-i fordulónappal számoltunk be, azóta évenként közzétesszük jelentésünket.

Vagyonunk 1995. december 31-én 22.433.000,- Ft, 1998. december 31-én

31.135.000,- Ft, 2003. december 31-én 47.628.000,- Ft volt.

Az elmúlt tizenöt évben Alapítványunk igyekezett támogatni a kollégiumi intézmények minden olyan törekvését, amely a zavartalan működés megvalósítására és átlag feletti teljesítmények elérésére irányul. Hozzájárult, hogy építési telkén a négy tanári lakást magában foglaló „Amerikai ház” megépüljön. A Teológia régi épületeinek visszaszolgáltatásáig az Alapítvány tulajdonában álló Kazinczy utcai ingatlanon, az ún. Bertalan-házban internátusi férőhelyeket biztosított. Ugyanitt kaptak helyet a gimnázium leány diákjai, a leányinternátus bővítés építkezése alatt. A Kollégium 1996-ban végrehajtott földgáz-bekötési költségeinek 70 %-át fedeztük, 17.445.000,- Ft értékben. A Kossuth Internátus berendezési tárgyainak cseréjéhez, felújításához 1.000.000,- forinttal járultunk hozzá. Biztosítottuk A pataki diákvilág anekdotakincse III. és IV. köteteinek megjelenéséhez szükséges anyagi fedezetet. Tanulmányi és tudományos pályázatokat írtunk ki, támogattuk a kollégiumi intézmények kulturális és sportrendezvényeit (pl. énekkar, színjátszóköri, kirándulások, vízitúrák, tornaversenyek stb.). Az alapítók, illetve adományozók rendelkezéseinek megfelelően pontosan, időben folyósítottuk a tanulói ösztöndíjakat. Alapítványunk kezdeményezésére alakult újjá 1996-ban a Pataki Diákok Szövetsége, hozzájárultunk az öregdiákok honlapjának működtetéséhez, s az öregdiák mozgalomnak azóta is folyamatos támogatói vagyunk.

„A mi kollégiumunk él ...” hirdeti változat-

lanul és rendületlenül az alapítók, az adományozókkal csatlakozók akaratának megfelelően Alapítványunk kuratóriuma, felügyelő bizottsága és minden önkéntes munkatársa. Mégis él bennünk elégedetlenség. Úgy érezzük, most a működés tizenöt éve után is érvényes Koncz Gábor 1999-ben leírt megállapítása: „Az Alapítvány a szándékhoz, a lehetőségekhez, várakozásokhoz és pláne a szükségletekhez viszonyítva a szellemi és anyagi erőforrásoknak csak töredékét tudta mozgósítani. A pataki szellemben levő vélt energiákat, a gazdaság és kultúra összefonódásának felhajtó erejét, a Kollégiumnak, mint a térség szellemi és egyben gazdasági központjának kialakítását az alapítványi erők nem tudták elérni.” (A Sárospataki Református Kollégium Alapítvány első tíz éve 1989-1999, szerk.: Bolvári-Takács Gábor, Sárospatak, 1999, 14.o.) Ennek ellenére körünkben teljes az egyetértés abban, hogy önként vállalt szolgálatunkat teljesíteni változatlanul kötelességünk, sőt a tettek új lehetőségeit kell keresnünk.

A jelen történelmi és szociológiai helyzetben ilyen új cselekvési területnek mutatkozik és Patak múltjához, tradícióihoz kapcsolódik, ha indítványozzuk népünk szétszórtságából adódó egyes feladatok segítő kezelését, részbeni megoldását. Bertalan Imre washingtoni lelkész, volt pataki szenior, már több mint tíz éve kéri, indítványozza, hogy hazai társadalmunk, a mi Kollégiumunk, Alapítványunk karolja fel a magyar diaszpóra ügyét. Meggyőzően fogalmazott erről Alapítványunk már idézett tíz éves összefoglaló jelentésének

Zempléni Múzsa

köszöntőjében: „Sárospatak a századok folyamán tízezreket nevelt az egyház és a haza számára (...). Életre szóló lelki-szellemi útravalót adott mindazoknak, akikben fogékonyság volt a szépre és jóra. A maguk helyén előfutáiraivá váltak – divatosan szólva – a világ kulturális integrációjának. Már feljegyezte Patakkal kapcsolatban a történelem, hogy a Kollégium nemcsak Tiszáninnent és az egész országot látta el a lelki és szellemi élet munkásaival. Jutott neveltjeiből a tengeren túlra, századunk nagysága új létezési módjának fájdalomosan szép munkaerejére. A magyar diaszpóra élet legtermékenyebb szakasza, az intézményeiben virágzó egyházi és társadalmi élet elképzelhetetlen Patak neveltjei nélkül.” (i.m. 5.o.) A felvázolt cselekvési terület hatalmas, gondjainak megoldása erőnkön felüli, de keretein belül elindítható egy mozgás, amely majd kiteljesedik. Kollégiumunk körében történtek már kezdeményezések e téren (nagybereggi gimnázium, hagyatékok hazahozatala, stb.), de ezek lényegesen bővíthetők.

Hasonlóan eddig kellően fel nem tárt lehetőségeket rejt magában a gimnáziumban végzett, s ma a hazai politikai, gazdasági, tudományos, kulturális közélet-

ben vezető pozíciókat betöltő pataki öregdiákok szabad energiáinak az iskola érdekében történő összefogása és célzott felhasználása. Erre jó alkalmat kínál a Kollégiumot országos közfigyelembe állító közelgő 475. alapítási évfordulót, amely az 1531-es indulást korábban is megünneplő 400. éves (1931) és 450. éves (1981) jubileumi eseményekhez hasonló kihívást jelent.

Az alapítványi munka tizenöt évről szóló megemlékezés végére érve megállapítható, hogy az elmúlt másfél évtized folyamán, az adott lehetőségek határain belül, az alapítók és csatlakozók által meghatározott célkitűzésekből sokat megvalósítottunk. Kialakítottuk a követhető munkamódszereket, a ránk bízott vagyont megőriztük, gyarapítottuk, helyesen kezeltük, azzal évről-évre nyilvánosan elszámoltunk. Tudjuk, hogy nem mindenben voltunk sikeresek, de éppen az el nem ért feladatok tüskéje ösztönöz a jövőben új utak, lehetőségek keresésére, további erőgyűjtésre és a megnövekedett erővel arányos célok meghatározására és elvégzésére.

Ehhez kérjük a Kollégium, az öregdiák társak és Patak sok jó barátjának támogatását!

A Zempléni Múzsza 2004. évi IV. évfolyamának összesített tartalomjegyzéke

Tanulmányok, esszék

- Éles Csaba: Ulrich Zwingli pályaképe – Luther és Kálvin között (4/39)
Földy Krisztina Lilla: Felső-magyarországi tradíció. A sárospataki tanítóképző épülete mesélni kezd (4/12)
Gunst Péter: A népi mozgalom gazdasági-társadalmi gyökerei (4/5)
Hermán M. János: Herder életműve és magyarországi hatása (1/5)
K. Nagy Emese: Társadalmi együttélés – interkulturális nevelés (2/29)
Karasszon Dénes: Sárospatak jelentősége Európa művelődéstörténetében (1/27)
Kézi Erzsébet: A nyelvoktatás politikai összefüggései Közép-Európában a két világ-háború között (1/17)
Koncz Gábor: Kulturális hozomány. Magyarország történelmi útja Európából Európába (2/5)
Lőrincz Zoltán: Hitvalló műalkotások (4/26)
Orosz István: A debreceni és a sárospataki falukutatás (2/14)
Rászlai Tibor: A széphalmi ízlés távlatai (3/22)
Somogyi Sándor: A Tisza és az ember (2/23)
Szakáll Sándor: A Zempléni (Tokaji)-hegység földtani viszonyai (4/
Szentirmai László: Comeniusi gondolatok a drámapedagógiáról (Hátra arc! Előre! Comenius után – szabadon) (1/22)
Takács Béla: A magyarországi reformáció iskolaügye (3/32)
Urbán Barnabás: Az igazság felé (1/31)
Walleshausen Gyula: Erzsébet királyné és az angol-ír kiegyezés (3/13)
Zsikó János: A személyesség elvesztése-megnyerése (3/5)

Művészportré

- Bolvári-Takács Gábor: Képzőművészet és pedagógia. Sándor Zsuzsa arcai (2/38)
Bordás István: Egy kiállítás képei (3/50)
Képes Géza, a szavak művésze. Emlékek, versek, vallomások (összeállította: Bolvári-Takács Gábor és Földy Lilla) (3/36)

- “Nem vagyok mítoszteremtő alkat” Beszélgetés Puha Ferenc festőművésszel (*az interjút készítette: Bordás István*) (1/34)
 Sándor Zsuzsa: A vizuális kommunikáció vizuális nyelvi jelkészlete és ennek struktúrája (2/44)
 Végvári Lajos: Domján József műhelyében (4/49)

Szépirodalom

- Aletta Vid: A függönyárus és az asszony (4/68)
 Nahid Bagheri-Goldschmied: Zsákutca (*fordította: Balázs Ildikó*) ((1/46)
 Barabás Zoltán: Eltanulom a nyárvégi esők minden mesterségét (1/63)
 Barabás Zoltán: Triptichon (1/60)
 Cseh Károly: Ablaknyi tél (4/63)
 Cseh Károly: Helyett (4/64)
 Farkas Arnold Levente versei (1/57)
 Farkas Nimród Zsombor: Ősz (1/51)
 Farkas Nimród Zsombor: Tükör (1/50)
 Fecske Csaba: Gábrriel (3/70)
 Fecske Csaba: Rege (3/69)
 Christl Greller: Tökéletes harmónia (*fordította: Balázs Ildikó*) (1/48)
 Hanácsék Erzsébet: Az ág szava (2/65)
 Hernádiné Ringer Erzsébet: Tengeren (2/66)
 Jónás Tamás: Bóc István embert ölt (3/73)
 Karcagi Magyar Margit: Egyensúly (2/62)
 Karcagi Magyar Margit: Vízésés-játék (2/61)
 Katona Kálmán: Elég (4/66)
 Katona Kálmán: J. A. emlékezete (4/65)
 Kupcsik Lidi: nem alba (2/59)
 Kupcsik Lidi: Remember: gyerekkor (2/56)
 Madár János: Arcunkból virág lesz (4/67)
 Madár János: Szólnék hozzád a fénnel (4/67)
 Mács József: Pataki diákok (4/58)
 Máté Anett: Kéz (2/60)
 Mátyus Aliz: Istenmezejétől Pusztafaluig (1/52)
 Merényi Krisztián: A mélyben (4/70)
 Mezei Gábor: A hibái érdekelnek (3/71)
 Mezei Gábor: Nincs otthon (3/72)
 Miró Kiss Ida: A költő feladata (2/55)

Hermann Harry Schmitz: A filozófusok. A napszúrás misztériuma *(fordította és az utószót írta: Kenyhercz Róbert)* (3/58)
Hellmut Seiler: Egy fillérrel sem *(fordította: Balázs Ildikó)* (1/45)
Temesvári Márta: Angyal volt (2/65)
Temesvári Márta: Ha megéltem (2/64)
Vass Tibor: Önképző körök (3/65)
Vértés Judit: Üvegbaba (2/63)

Archívum

Benke Kálmán: Tátrai útinapló, 1925. Feljegyzések az 1925. májusi cserkészkirándulásról *(bevezette és közléteszi: Benke György)* (2/67)
Bolvári Zoltán: Előadások a zenei nevelésről (1941, 1967) *(bevezette és közléteszi: Bolvári-Takács Gábor)* (3/79)
Emlékezés Antall József miniszterelnökre. Parlamenti beszédek, 1990-1993 *(válogatta és bevezette: Bolvári-Takács Gábor)* (1/75)
Falusi lakodalom Vajdácskán. Palumbo Gyula rádióközvetítése, 1942 *(közléteszi: Bolvári-Takács Gábor, utószó: Demeter Gyula)* (1/65)
„Felcsillan a tűz alatti parázs” Koncz Sándor berlini levele, 1937 *(közléteszi, a bevezetőt és a jegyzeteket írta: Koncz Gábor)* (4/71)
Zsidó közösségi épületek Sárospatakon. Gazda Anikó rekonstrukciós vázlata, 1989 *(közléteszi: Bolvári-Takács Gábor, utószó: Sugár Péter)* (4/76)

Szemle

Bónis Ferenc: A hangjegyeken túl. Kodály Zoltán és Farkas Ferenc írásai (4/88)
Darmos István: A Bodrog Néptáncgyűttes ötven éve (4/94)
Deme László: Az emberség szolgálata és a szolgálat embersége. Gondolatok a patakiságról (3/91)
Dombóvári János: A Lavotta Alapítvány és a sátoraljaújhelyi zenei közélet (1/96)
János István: Művelődéstörténet alulnézetben (2/89)
Katona Kálmán: Fényáldozat (1/84)
Kádár Ferenc: Az újhelyi eklézsia történetének krónikásai (2/93)
Keviczky László: A tudomány közel van. Emléksorok Marx György atomfizikus tiszteletére (1/87)
Kézi Erzsébet: Egy igazi professzor: Rácz Lajos (3/96)
Kusztos Györgyi: Sárospataktól Nagykőrösig. Warga János pedagógiai pályája (3/93)

- Mádl Ferenc: Lehetőségeink és feladataink az Európai Unióban (2/86)
Mihalovicsné Lengyel Alojzia: Károlyfalva monográfiája (4/91)
Szabó Csaba: Volt egyszer egy csoda. Osterhaven professzor emlékezete (4/84)
Szathmáry Béla: Mi van a pataki tarisznyában? (1/98)
Tamás Edit: Államalapításunk ünnepén (3/87)
Tukacs Béla: Értékes hagyomány. A Sárospataki Református Kollégium Alapítvány másfél évtizede (4/97)
Turi Gábor: Ítélet és ízlés. Debrecen kulturális életének perspektíváiról – két tételben (1/91)
Tusnády László: Elementáris szimmetria (Tóthpál Gyula művészi fényképeiről) (2/98)
Viga Gyula: László Gyula találkozásai (3/99)

Egyéb

- A 2004. évfolyam összesített tartalomjegyzéke (4/101)
Köszöntjük Orosz István akademikust (2/22)
Lapunk új munkatársai (Egey Emese, Földy Lilla, Lapis József) (1/102)
Számunk szerzői (1/103, 2/103, 3/104, 4/105)

Számunk szerzői

Aletta Vid 1972-ben született Budapesten. Költő.

Bolvári-Takács Gábor PhD 1967-ben született Sárospatakon. Történész, művelődésszervező, jogász, a Matáv Szimfonikus Zenekar ügyvezető igazgatója, lapunk főszerkesztője.

Bónis Ferenc 1932-ben született Miskolcon. Erkel Ferenc-díjas zenetörténész, az MTA doktora. *Cseh Károly* 1952-ben született Borsodgeszten. Költő, műfordító, a mezőkövesdi Községi Ház közművelődési főelőadója.

Darmos István 1970-ben született Sárospatakon. Népművelő, táncpedagógus, a Bodrog Néptáncgyűttes vezetője.

Éles Csaba 1951-ben született Debrecenben. Művészettörténész, kritikus, esztéta, a filozófiatudomány kandidátusa, a Debreceni Egyetem docense.

Földy Krisztina Lilla 1977-ben született Sárospatakon. Magyar szakos bölcész, jogász, a Közép-Európai Egyetem (CEU) Kulturális és Művészeti Központjának programasszisztense, lapunk olvasószerkesztője.

Gunst Péter 1934-ben született Budapesten. A történettudomány doktora, a Debreceni Egyetem egyetemi tanára, a *Debreceni Szemle* főszerkesztője, az *Agrártörténeti Szemle* szerkesztője.

Katona Kálmán 1956-ban született Miskolcon. Közigazgatásban dolgozó jogász.

Koncz Gábor 1950-ben született Sátoraljaújhelyben. Közgazdász, a Magyar Kultúra Alapítvány igazgatója, lapunk szerkesztőbizottsági tagja.

Lőrincz Zoltán PhD 1951-ben született Debrecenben. Református lelkész, művészettörténész, a szombathelyi Berzsényi Dániel Főiskola habilitált tszv. főiskolai tanára.

Madár János 1948-ban született Balkányban. Költő, a Rím Könyvkiadó vezetője, a *Kelet Felől* c. irodalmi és művészeti folyóirat főszerkesztője.

Mács József 1931-ben született Bátkán. Író, a szlovákiai *Hét* c. lap ny. főszerkesztő-helyettese.

Merényi Krisztián 1970-ben született Karcagon. Költő, író.

Mihalovicsné Lengyel Alojzia PhD, 1950-ben született Sátoraljaújhelyben. A Veszprémi Egyetem Germanisztikai Intézetének egyetemi docense.

Sugár Péter DLA 1956-ban született Sárospatakon. Ybl-díjas építész.

Szabó Csaba 1937-ben született Sátoraljaújhelyben. Tanár, diplomata.

Szakáll Sándor PhD 1953-ban született Berettyóújfaluban. Mineralógus, a Miskolci Egyetem tszv. egyetemi docense.

Tukacs Béla 1920-ban született Berén. Jogász, agrármérnök, c. egyetemi docens, a Sárospataki Református Kollégium Alapítvány kuratóriumának volt elnöke.

Végyvári Lajos (1919, Zsira – 2004, Miskolc). A művészettörténeti tudomány kandidátusa, a Magyar Képzőművészeti Főiskola tszv. egyetemi tanára, majd a miskolci Herman Ottó Múzeum tudományos tanácsadója.